

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
KIRJANDUSE JA TEATRITEADUSE OSAKOND

Sandra Jürgenson

**NAISE MINAPILDI KUJUNEMINE TEISE MAAILMASÕJA AJAL KIRJUTATUD
NAISTE PÄEVIKUTE PÕHJAL**

Magistritöö

Juhendaja Leena Kurvet-Käosaar

Tartu 2019

Sisukord

SISSEJUHATUS	4
1. PÄVIKUŽANRIST	10
1.1 Päevikužanri ajaloost, väärtusest ja funktsioonist	10
1.2 Päeviku adressaadi ja privaatsuse küsimus	12
1.3 Päeviku kirjutamise ajendid	14
1.4 Päevik ja minapilt	15
1.5 Naiste päevikud	17
1.6 Päevik ja trauma	18
2. NELLA LASTI PÄEVIK	21
2.1 Nella Last ja Mass Observation	21
2.2 Toimetuskirjad muudatused	22
2.3 Päeviku sünni ja sõja algus	23
2.4 Päeviku roll emotsioonide vahendamisel	26
2.5 Emotsionaalne tuimus ja kahestatus	30
2.6 Suhe abikaasaga ja selle roll naise ümberkujunemisel	34
2.7 Sõja lõpp ja sellega seotud elumuutused	42
Kokkuvõte	46
3. ETTY HILLESUMI PÄEVIK	48
3.1 Etty Hillesum	48
3.2 Esimene sissekanne ja päevikupidamise eesmärk	50
3.3 Sisemine kaos ja eneseteadlikkuse kasv	53
3.4 Päeviku funktsioon	58
3.5 Sõja kajastamine ja ümberkujunemine	59

3.6 Jumal Etty päevikus.....	64
3.7 Vihast keeldumine	66
3.8 Sõjaga rahutegemine	69
3.9 Töö Juutide Nõukogus.....	71
3.10 Spieri surm	72
3.11 Westerbork ja kirjad	74
3.12 Abist keeldumine.....	83
3.13 Etty elutee lõpp.....	85
Kokkuvõte	86
4. Erna Nageli päevik	88
4.1 Erna Nagel ja tema päevik.....	88
4.2 Esimesed sissekanded.....	91
4.3 Toimetulek negatiivsete emotsioonidega	93
4.4 Positiivsed emotsioonid.....	95
4.5 Kohanemine.....	97
4.6 Sõja kajastamine päevikus.....	99
4.7 Söögi puudus	100
4.8 Ümberkujunemine	102
4.9 Ema surm.....	105
Kokkuvõte	107
KOKKUVÕTE	108
KIRJANDUS	111
SUMMARY	115

SISSEJUHATUS

Üle seitsmekümne aasta on möödunud sündmustest, mis oma ulatuses ja traagilisuses puudutasid pea iga inimest maailmas. 1939. aasta septembris algas Teine maailmasõda, mis kestis hoolimata inimeste pidevast lootusest sõja kiirele lõpule mitu aastat, lõppedes 1945. aasta septembrikuus. Sõda näitas inimestele, et kõik see, mida nad varemalt teadsid või uskusid, ei omanud enam tähtsust. 1939. aasta septembriga oli alanud uus aeg, mille jooksul sai inimkond näha oma kaaslaste ja ka iseenda pahupoolt. See oli proovilepaneku aeg, mille jooksul selgus, kellel õnnestus sõja lõpuks oma tõekspidamistele ja iseendale truuks jääda ning kes pidi alla vanduma.

Olgugi, et sõja mäletajate ja praeguse põlvkonna vahele jääb mitu põlvkonda inimesi, ei tundu Teine maailmasõda oma mõju veel kaotavat. 21. sajandi algusega hakkasid mälestused sõjast ennast ikka ja jälle ilmutama muuseumites, filmides, ilukirjanduses, omaelulookirjutuses jne (Noakes 2001: 663). Ka praegu tuuakse aastas kinolinale mitmeid filme ja ilmub erinevaid raamatuid, mis ühel või teisel viisil Teist maailmasõda käsitlevad. Kuigi – nagu eelnevalt öeldud – mäletajaid on järel veel käputäis, ilmub ilukirjanduse kõrval endiselt veel ka sõjateemalist mälestuskirjandust. Nii näiteks ilmus trükkis vaid kolm aastat tagasi armastatud kirjaniku Astrid Lindgreni päevik „Sõjapäevikud 1939-1945“. Sellegi poolest pole sõja kujutamine naiste perspektiivist olnud olnud kuigi soositud. Naiste sõjamälestused, mis olid sageli seotud pommitamisega, leinaga, kesiste toidurotatsioonide ja üldise sõjaaja eluga toimetulekuga, ilmutasid ennast ametlikus diskursuses märksa väiksema tõenäosusega kui sõjas võidelnud meeste mälestused. Meeste sõjamälestuste suurem väärtustamine tõi kaasa naiste kogemuste marginaliseerimise. Siiski on hakatud aastate jooksul „ajaloo eest peidetud“ naisi n-ö päästma ja nende sõjamälestusi rohkem väärtustama. (Noakes 2001: 664)

Miks pöördume ikka ja jälle tagasi sündmuse juurde, mille lõpust on niivõrd palju aega möödunud? Arvan, et põhjuseks võib olla tõsiasi, et Teine maailmasõda puudutab iga põlvkonda erinevalt ja sellega seoses võib tekkida erinevatel põlvkondadel üha uusi ja võib-olla seni vastuseta jäänud küsimusi. Teine maailmasõda on aastaid huvi pakkunud ka minule. Olles näinud erinevaid sõjafilme, hakkas mind pärast ühe sellise filmi nägemist painama küsimus – milline oli naiste osalus sõjas? Seni olin teadlik ainult meeste rollist sõjas ja saanud filmide põhjal aimu nende sõjakogemusest. Nähtu põhjal arvasin, et naiste peamine osalus Teises maailmasõjas piirdus rindeõdedeks olemisega. Ma ei olnud varem mõelnud, et oma sõda tuli maha pidada ka neil naistel, kes jäid koju.

Üha suureneva huvi tõttu naiste osaluse kohta sõjas, alustasin bakalaureusetöoga, mille teemaks sai „Teine maailmasõda naise pilgu läbi“. Töös keskendusin enim sõjajärgsetele mälestustele, mille naised olid jutustanud või kirja pannud aastaid pärast Teist maailmasõda. Sain teada, milliste katsumustega naised pidid kokku puutuma ja millist kangelaslikkust ja vaprust nad ilmutasid. Sellegi poolest tundsin, et tahan rohkem teada ja taipasin, et pärast sõda kirjapandud mälestustest jääb väheks. Leian, et aeg ja ühiskond mängivad mälestuste kujundamisel oma rolli, mis tõttu võib lugejal tekkida küsimus, kuivõrd tõele antud mälestused vastavad – kas ei lisata midagi juurde või vaikita maha? Kuna leian, et naiste pilgu läbi on Teist maailmasõda nii kirjanduses kui ka filmitööstuses kujutatud märkimisväärselt vähem kui seda on tehtud meeste perspektiivist, olen oma magistritöö esmasteks allikateks valinud naiste päevikud. Meeste sõja ajal kirjutatud päevikud kajastavad enamjaolt rindeelu, mis tähendab, et tavaelu kujutamine sõjaajal on saanud vähem tähelepanu. Ühtlasi eeldame, et rindeelu oma jubedusega jättis sõdurite hingeelule oma jälje, kuid oluline oleks ka uurida, kuidas ja kas muutis sõda naisi, kes sõjategevusega otseselt kokku puutuda ei pruukinud. Leian, et tervikliku pildi saamiseks sõja mõjust inimkonnale, on vaja ühesugust rõhku asetada mõlema soo kogemustele.

Kuna usun, et sõda mõjutas naiste tõekspidamisi, minapildi kujunemist ning vaadet elule ja inimestele, sai minu magistritöö teemaks “Naise minapildi kujunemine Teise maailmasõja ajal kirjutatud naiste päevikute põhjal”. Leian, et päevikud võimaldavad mul naiste

ümberkujunemist vahetult jälgida. Sellest tulenevalt on minu magistritöö hüpotees järgmine: Teise maailmasõja ajal kirjutatud naiste päevikud võimaldavad jälgida, kuidas ja mil määral muutsid sõja poolt põhjustatud sündmused naiste tõekspidamisi, minapilti ja vaadet elule ning inimestele. Töös on olulisel kohal ka päeviku rolli küsimus autorite elus: kuidas päevik võimaldas naistel erinevat sorti sõjakogemusega toime tulla ning millist mõju päevik nende elus omas?

Kuigi päevikud ei anna lugejale ühest tõest arusaama Teise maailmasõjaga kaasnenud sündmustest ning nende mõjudest, võimaldab päevikužanr kõige paremini anda edasi üksikisiku subjektiivset sõjasündmuste kogemust. See võimaldab jälgida sündmuste kulgu protsessuaalselt ja näha, kuidas sõjasündmused naiste minapildi (ümber)kujunemist mõjutasid. Erinevates uurimustes ja mälestusteostes on keskendunud pigem sõjajärgsele perioodile inimese elus, millise trauma sõda jättis, kuidas eluga edasi mindi jne. Seetõttu keskendun oma magistritöös just sellele perioodile, kui inimesed veel ei teadnud, milliseks sõda kujuneb ja mida endaga kaasa toob.

Minu magistritöö aluseks on kolm trükis ilmunud Teise maailmasõja ajal kirjutatud naiste päevikut:

- 50ndates eluaastates inglannast koduperenaise Nella Lasti päevik „Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife, 49“ (Last 2006), mida naine hakkas pidama 1937. aastal alguse saanud Ühendkuningriikide projekti Mass Observationi raames, mille ülesanne oli jäädvustada Suurbritannia elanikkonna igapäevaelu. Päevikus, mis kajastab ajavahemikku sõja algusest selle lõpuni, kirjeldab Last kuidas sõda tema igapäevaelu ja teda ennast muudab. Erinevalt kahe järgneva päeviku autoritest, esindab Nella tavalise koduperenaise sõjakogemust, mis hõlmab ka Lasti kodulinnale osaks langevat sagedast pommitamist ja tööd sõja kasuks töötavates vabatahtlikkes organisatsioonides. Nella päevikusissekanded on valdavalt igapäevased, kirjeldades igapäevasündmuseid ning olemata liialt emotsionaalsed. Trükiversioon ei sisalda endas 1944. aasta sissekandeid.

- 1941. aastal koos perega Siberisse küüditatud eestlanna Erna Nageli päevik „Olen kui päike ja tuul“ (Nagel 2007). Erna oli küüditamise hetkel 20ndates üliõpilane, kes jõhkralt oma senisest elust ära rebiti. Erna küüditamispäevik annab ülevaate, milline on Erna elu Siberis ja mil määral see teda muudab. Olulisel kohal naise päevikus on mure ema pärast, meenutused kodumaast ja pidev võitlus näljaga. Kuigi ka Erna päevik kirjeldab oma Siberi igapäevaelu, asetab Nagel, erinevalt Lastist, oma päevikus rõhku ka endas valitsevatele emotsioonidele. Sissekannete pikkused on varieeruvad ulatudes ühest lõigust mitme leheküljeni. Ka Nageli päevik on osaliselt katkendlik sisaldamata lehekülgi algusest ja keskelt. Erna hukkub, olles Siberis metsatööl.

- Hollandlanna Etty Hillesumi päevik „An Interrupted Life: The Diaries, 1941-1943; and Letters from Westerbork“ (Hillesum 1996). Juudi päritolu naise päevik annab ülevaate noore naise eneseotsingutest ja ümberkujunemisest. Osana oma muutumisprotsessist asub Hillesum vabatahtlikuna tööle Westerborki transiitlaagrisse – mille liikmeks ta hiljem ka ise saab – kirjeldades oma tööd, sealset elu ja raskuste kiuste jätkuvat vaimset kasvu. Etty päevik on kahest teisest päevikust vaieldamatult kirjanduslikum sisaldades detailirikkaid ja sisutihedaid sissekandeid naises tormlevates tunnetest, teda ümbritsevatest inimestest ja elust Westerborki laagris. Päevikule on täienduseks Etty laagris (ja ka mõned kodus) kirjutatud kirjad oma sõpradele. Hillesumi elutee lõppes Auschwitzis koonduslaagris.

Minu valiku aluseks on soov võrrelda ja analüüsida erinevatesse kultuuriruumidesse kuuluvaid päevikuid, mis vahendavad erinevat sorti sõjakogemust või sõja poolt põhjustatud sündmuste, nagu nt küüditamine või koonduslaagrid, kogemust. Usun, et koduriik ja rahvus mängisid olulist rolli selles – olemata siiski määrav – kuidas ja mil määral võisid naised sõjaga kokku puutuda.

Antud päevikuid hakkasin lugema n-ö puhta lehena – minu varasem kokkupuude päevikutega piirdus vaid juudi päritolu tütarlapse Anne Franki päevikuga. Töös analüüsitavad päevikud haarasid mind koheselt enda lummusesse, pannes mind hetketi unustama, et tegu on kunagi päriselt elanud naiste – mitte ilukirjanduslike – kirjutistega.

Loetu tekitas minus erinevaid tundeid olles segu imetlusest, üllatusest ning nukrusest. Eriti puudutasid mind autorite kirjeldatud tulevikuunistused ja lootused, mille aluseks oli lootus sõja kiirele lõpule. Minu eelis päevikute autorite ees oli teadmine sõja tegelikust lõpu-aastast ja sellest, mida sõda endaga kaasa tõi. Kuigi teadsin juba enne päevikute lugemisega algust tegemist, milline saatus kahte autorit – Etty Hillesumi ja Erna Nagelit – ees ootab, mõjus mõlema päeviku järsk katkemine siiski ootamatult. Pärast nende kahe päeviku käestpanemist, läks mul aega, et loetu maailmast tagasi olevikku tulla. Seetõttu võtsin vastu otsuse oma magistritöös naiste päevikuid analüüsides olla küll võimalikult objektiivne, kuid end vallanud tunnete ja mõtete suhtes aus.

Lisaks teemakohastele teadusartiklitele toetun oma töös ka omaelulookirjutuse uuringute arusaamadele (Smith ja Watson 2010) ning päeviku kriitilistele ja teoreetilistele käsitlustele (Lejeune 2009) ja (Cardell 2014), sh naiste päevikutele toetuvatele käsitlustele (Bunkers ja Huff 1996) ning päevikužanri käsitlustele sugupoolte seisukohalt (Gannett 1992). Tuginen ka traumakogemuse uurimustele (Rippl jt 2013), traumateooria käsitlusele (Caruth 1996) ning feminiinsuse ning häbi olemusest rääkivatele uurimustele (Johnson ja Moran 2013). Päevikute analüüsimisel kasutan ka Viktor Emil Frankl'i (Frankl 2002) raamatut „...ja siiski tahta elada“, kus omal nahal koonduslaagrit kogenud psühhiaater jutustab oma läbielamistest; ning Patrick Woodhouse'i (Woodhouse 2009) teost „Etty Hillesum: A Life Transformed“, milles Woodhouse analüüsib Hillesumi päevikut ja kirju.

Töös analüüsin viise, kuidas naised päevikus minapilti loovad, keskendudes nii temaatilistele fookustele kui ka tekstuaalsetele joontele, et selgitada välja, kas ja kuidas sõjasündmused nende minapilti ja vaateid muutsid. Pööran tähelepanu ka sellele, kuidas naised enda jaoks päevikut defineerivad, milline otstarve päevikul nende elus on ning kas ja kuidas päevikupidamine sõjakogemust nende jaoks talutavamaks muudab. Võrdlen päevikute stiili, vormi ja sisu selgitades välja ühisjooned ja erinevused. Eraldi keskendun sellele, kuidas erinevaid sündmusi, sh sõjasündmusi, vahendatakse. Kas sündmuse kaalukus ja selle vahendamise viisid näivad olevat tasakaalus? Võib olla, et lugejale šokeerivana tunduvast sündmusest kirjutab autor pealiskaudselt ja näiliselt ükskõiksest. Millised

emotsioone väljendatakse erinevate sündmuste vahendustes? Millest päevikud vaikivad? Mis võiks olla vaikimise põhjus?

Töö esimene peatükk annab ülevaate päevikužanri iseloomulikest joontest ja selle uurimise eripäradest ja kesksetest mõistetest. Käsitlen ka naisautorite päevikute tavapäraseks peetud jooni, päevikužanri tähtsust neile ja naiste päevikute uurimise põhjusi.

Järgnevas kolmes peatükis käsitlen iga päevikut eraldi analüüsides, kuidas loovad naised päevikuis oma minapilti ning kuidas sõda sellele mõju avaldab. Samuti võrdlen päevikute temaatilisi fookusi ning selgitan välja nende ühisjooned ja erinevused.

1. PÄVIKUŽANRIST

1.1 Päevikužanri ajaloost, väärtusest ja funktsioonist

Läbi ajaloo on pävikupidamist peetud eelkõige naistega seotud tavaks. Pävikut on defineeritud kui esimeses isikus kirjutatud teksti, mis koosneb eraldiseisvatest sissekannetest ja mis on oma olemuselt perioodilised, kuid ei pea olema igapäevased. Päeviku adressaadiks on tavaliselt pävikupidaja ise. (Paperno 2004: 562) Pävikupidamine sai alguse Lääne-Euroopas ja Ameerikas ning selle algne eesmärk oli religioosset laadi (Stowe 2002: 1). Tänapäevase päeviku eelkäija oli segu kapitalismist, individualismist ja kristlusest, saades alguse raamatupidamisest ja igapäevasest religioossest enesemääratluse praktikast (Paperno 2004: 563) Kristlased pidasid pävikuid, et jäädvustada kirjasõnas oma teekond jumalani. 19. sajandiks oli sellistest pävikutest kujunenud inimestele aga isiklike tunnete ja intellektuaalse kasvu kirjeldamise vahend. (Stowe 2002: 1-2) Tuntud omaelulookirjutuse spetsialisti Philippe Lejeune'i sõnul oli antud periood Prantsusmaal ajaks, kui pävikusissekandeid hakati dateerima. 18. sajandi lõpp ja 19. sajandi algus on ühtlasi ajaks, kui pävikupidajad hakkasid sissekannetes oma päeviku kui lähedase usaldusisiku poole pöörduma. (Lejeune 2009: 6-7) Seega sündis pävikupidamine vajadusest eneseanalüüsi järgi, kuid arenes edasi eneserefleksiooni vahendiks. (Stowe 2002: 1-2)

Päevikužanri väärtus peitub selles, et olgugi, et pävikutekst on loodud inimese „mina“ poolt, on pävik ühtlasi selle mina kujundajaks (Cardell 2014: 7). Päeviku kirjutamine ja varasemate sissekannete lugemine võimaldab inimesel ennast tundma õppida ja oma

käitumist analüüsida. Päevikul võib olla selle autorile teraapiline toime, mis võimaldab tal erinevate raskete juhtumistega oma elus – näiteks sõjakogemusega – toime tulla ja on seeläbi oluline stabiilsuse pidepunkt sassilöödud maailmas. Valusate sündmuste üleskirjutamine ja nii nende uuesti läbielamine, võib anda võimaluse hingeliseks paranemiseks. Kõige muu kõrval arendab päevik ka autori kirjutamis- ja eneseväljendusoskust, mis võib olla abivahendiks, kui inimesel on siht saada kirjanikuks.

Kirjandusteadlane Kylie Cardell kirjutab oma raamatus „Dear World: Contemporary Uses of the Diary“ (Cardell 2014) päevikust kui representatsioonist, mis ei peegelda endas ainult päeviku autorit, vaid ka kultuuri ja ühiskonda, milles inimene elab. See töötab just kui tõendusmaterjalina ümbritsevast maailmast, olles samal ajal ka selle maailma tõlgendus. (Cardell 2014: 7) Päevik on üks väljund kirjutamisele, mis võimaldab võrdlemisi suurt eneseväljendusvabadust. Päevikužanr on jäänud suhteliselt immuunseks formaalsetele reeglitele sisu, struktuuri ja stiili osas. Seetõttu annab päevik kõige parema aimduse sellest, kuidas inimesed mõtlevad ja kuidas nende teadvus areneb. (Cardell 2014: 35) Oluline on siiski ka päeviku tüüp – kui tegu on päevikuga, millel on tegelik või kujuteldav lugeja, kuid tegelikult eksisteeriv lugeja, võib see seada teatavad piirid ka eneseväljendusvabadusele.

Milline on aga päeviku otstarve? Prantsuse autobiograafia teoreetik ja päevikuuriija Philippe Lejeune on ära toonud neli päeviku funktsiooni. Lejeune'i sõnutsi on päeviku esmane otstarve eneseväljendus, mille eesmärgiks on laadida endalt maha emotsioonide ja mõtete koormem, läbi mille inimene just kui puhastub, et seeläbi unustada ja eluga edasi minna. Inimene võib tunda vajadust ka lihtsalt rääkida ja seda usaldusisikule või sõbrale, kelle osa päevik täidab. Teiseks funktsiooniks on refleksioon, mille eesmärgiks on eneseanalüüs ning vabastamine minevikukoormast. Kolmas päeviku funktsioon on aja seiskamine, tänu millele inimene ei unusta ja annab oma elule järjekindluse ja tagab selle jätkuvuse. Neljas ja viimane funktsioon on kirjutamise nautimine, mis tähendab, et kirjutamise põhjuseks on tegevuse enda nautimine. (Lejeune 2009: 194-195)

Hoolimata võimalustest ja huvitavast ning väärtuslikust uurimismaterjalist, mida päevikužanr pakub, on päevikužanri ka tugevalt kritiseeritud. Läbi aja on päeviku, kui autobiograafilise teksti, kirjanduslikku väärtust pea olematuks peetud. Päevikule on ette heidetud teoloogilise kvaliteedi, lineaarsuse ja stabiilsuse puudumist. Seda on peetud omaelulookirjutuse marginaalseimaks vormiks, mis on autobiograafia kui kirjandusžanri klassikalisele konstruktsioonile pigem vastanduv. (Cardell 2014: 12)

Kriitiliselt on suhtunud ka päeviku usaldusväärsusesse selles loodud autori enesekuvandiga seondult. Lejeune tunnistab, et päevik ei saagi olla sisult sajaprotsendiliselt selle autori moodi. Lugeja peab arvestama kõiksugu päevikus läbiviidud muudatustega ning ühtlasi ka infoga, mida päevik endas ei sisalda ja mida lugeja peab ise väljaspoolt hankima. Ainult nii on autorist võimalik panna kokku usaldusväärne pilt. (Lejeune 2009: 153) Lejeune'i sõnul on päevik nagu pime ruum, kuhu inimene eredalt valgustatud keskkonnast astub ja kus viibides on pikkamööda võimalik hakata end ümbritsevat eristama (Lejeune 2009: 181). See tähendab, et päevikut ei saa lugeda nagu ilukirjanduslikku teost ja samuti eeldab see uurijalt kannatuslikkust ja valmisolekut teha kõvasti eel- ja järeltööd, et asetada loetu õigesse konteksti.

1.2 Päeviku adressaadi ja privaatsuse küsimus

Kuuldes mõistet „päevik“, tekib kujutlus suurest saladuste varalaekast, mida ümbritseb saladuslikkuse loor ja mille puhul eeldatakse, et ainus ligipääs sellele on vaid autoril. Sellegi poolest on palju neid päevikuid, mis on trükitis ilmunud või mis on pereliikmetele või lähedastele sõpradele edasi pärandatud. Sellest tulenevalt käsitlen antud alapeatükis päeviku adressaadi ja privaatsuse küsimust.

Philippe Lejeune'i sõnul on päevikul alati adressaat, olgu selleks siis tuleviku „mina“ või kõrvaline isik. Adressaadiks on inimene, kes kirjutatu üle loeb ja suure tõenäosusega ongi selleks just autor, kes varasemaid sissekandeid lugedes proovib oma elus esile tõusvatele küsimustele vastuseid leida. (Lejeune 2009: 23-24) Antud teemat puudutab ka Steven M. Stowe oma artiklis „Making Sense of Letters and Diaries“ (Stowe 2002). Ta kirjutab, et kuigi päevik on osaliselt privaatne, järgivad päevikud siiski oma ajastu sobilikeks peetud vorme või stiile. Päevikud võivad järgida ka laialt levinud „avalikke“ kultuurseid eneseväljenduse konventsioone nagu näiteks päeviku kui inimese poole pöördumist. Seega oleks õigem päevikust mõelda mitte kui millestki privaatsest, vaid isiklikust. (Stowe 2002: 1) Lynn Z. Bloom kirjutab oma essees „I Write for Myself and Strangers: Private Diaries as Public Documents“ (Bloom 1996) tõeliselt privaatsetest päevikutest, mis oma sisu poolest jäävad välisele lugejale tihtipeale mõistmatuks. Privaatset päevikut hõlmavad peamiselt majapidamise sissetulekuid ja kulutusi, ilmaolusid, külaskäike ja muid igapäevaelu toimetusi. Bloomi sõnul on sellised päevikud niivõrd napisõnalised, et tunduvad olevat lausa kodeeritud. Seetõttu on välisel lugejal kirjutatust üsna keeruline aru saada. Privaatsetes päevikus ei esine piisaval määral arengut ja detailirikkust, et seda saaks nimetada sidusaks ja kasutada autori kohta mingite põhjapanevate avastuste tegemiseks. (Bloom 1996: 25-26)

Bloomi sõnul ei saa ükski päevikupidaja oma päevikus kirjutada kõigest, mis tema elus toimub. Paratamatult peab autor tegema mingi valiku ja otsustama, mis väärir kirjanekut ja mis mitte. Kui privaatse päeviku autori teemavalik võib olla kitsendatud, siis avaliku päeviku autor valib lõpmatu hulga teemade vahel, mis on mõjutatud tema maailmavaatest ja mis varieeruvad, hõlmates kirjeldusi ka teistest inimestest ja sündmustest ning koguni intellektuaalseid ja filosoofilisi arutlusi. (Bloom 1996: 28) Erinevalt privaatsetest päevikutest on avalike päevikute sisu sidus, moodustades eraldiseiseva teksti, mis on algusest lõpuni läbi lugedes lugejale üldiselt mõistetav. (Bloom 1996: 30) Omaette lugemiskogemuse võib aga pakkuda nn *journal intime* tüüpi päevik, milles autor käsitleb sügavalt isiklikke ja vahel ka delikaatseid teemasid, mis võivad lugejas tekitada nii hasarti kui ka kohmetust (Kurvet-Käosaar 2019: 226).

1.3 Päeviku kirjutamise ajendid

Mis on aga see miski, mis on ajendanud, ja ajendab praegugi, nii naisi kui ka mehi oma elu „lugu“ kirjutama? Põhjuseid võib olla ühe päeviku puhul mitu ja need võivad omavahel seguneda või aja jooksul ümber kujuneda. Nii võib kirjutamise aluseks olla soov jäädvustada parajasti elus toimuvad sündmused, mis millegi poolest autorile olulised on, et neid siis tulevikus meenutada või pärast kirjapanekut hoopistükis unustada, kui tegu on negatiivse kogemusega. Ehk on põhjuseks aga hirm surma lõplikkuse ees ja soov kirjutamise läbi oma jälg maailma jätta. Olgugi, et päevik võib kajastada vaid kõige triviaalsemaid asju, mis ei pruugi kõrvalisele lugejale kuigi huvitav lugemismaterjal olla, on kirjutatu see-eest oluline päeviku autorile endale. Isegi kui päevik pole mõeldud edasipärandamiseks, on päevikupidaja andnud oma panuse unustusse mitte vajumise nimel.

Irina Paperno kirjutab oma artiklis „What can be done with diaries?“ (Paperno 2004), et päevikupidamine põhineb autori tunnetusel elu igapäevasest liikumisest oma lõpu poole. Päevikupidaja jäädvustab oma elu seetõttu tekstina ning see, mis omakorda esindab viimast jälge indiviidi olemusest kaitsena lõpliku hävimise vastu. (Paperno 2004: 563) Ka Philippe Lejeune on kirjutanud, et sissekannete dateerimisega – kriteerium, mis teeb kirjapandud tekstist päeviku – näitab autor, et ta aktsepteerib aja halastamatut kulgu ja sellega kaasnevaid muutusi, mis viivad lõpuks surmani. Kirjutamine võimaldab autoril selle teadmise toime tulla. (Lejeune 2009: 6)

Lejeune on kirjutanud ka päevikupidamisharjumuste suurest varieeruvusest. Põhjused päevikupidamisega algust teha ulatuvad enese tundmaõppimise eesmärgist soovini jäädvustada oma mõtted ja teod füüsilisel kujul, päevikupidaja soovini parandada kirjutatu oma järeltulijatele. (Lejeune 2009: 3) Kirjutamine võib aidata inimesel keeruliste emotsioonidega toime tulla ja niiviisi tasakaal oma elus taastada. Päevikus eksisteerivad koos nii minevik, olevik kui ka tulevik, mis kõik on ühe inimese kontrolli all. Päevikupidamine võib pakkuda võimaluse leida side iseenda varjatud poolega, mis tagab

inimesele emotsionaalse stabiilsuse ja sõltumatuse. (Gannett 1992: 139) Pävikupidajate erinevaid kirjutamisharjumusi analüüsid on Lejeune pävikujanri olulise tunnuseks esile toonud suure varieeruvuse pävikupidamise tavades. Inimesed panevad oma pävikus rõhku erinevatele sündmustele ja olukordadele ning iga pävikupidaja sissekannetest kujuneb välja oma muster, mida autor järgib (Lejeune 2009: 3). Pävik võib olla ühteaegu fragmentaarne, kuid samas ka korduv ja regulaarne (Lejeune 2009: 180).

Ükski pävik ei sarnane stiililiselt ja vormiliselt täielikult teisele. Pävikuid analüüsid ei tohi unustada, et olenemata sellest, et pävik kajastab tõsielulisi sündmusi, on tegu eelkõige ikkagi tekstiga, mis allub nii keelelistele kui kirjanduslikele normidele ja on oma olemuselt representatiivne mitte faktuaalne (Kurvet-Käosaar 2001: 32). Päviku peamine võlu peitub Lejeune'i arvates aga žanri pakutavas vabaduses, mille praktiseerijad saavad ise otsustada, kuidas käituda ja vastavalt oma soovidele reegleid muuta. Nad võivad pävikupidamisega algust teha, millal vaid soovivad ja siis vastavalt tahtele lõpetada. (Lejeune 2009: 5)

1.4 Pävik ja minapilt

Nagu sissejuhatuses öeldud, keskendun oma magistritöös Teise maailmasõja ajal kirjutatud naiste pävikute uurimisele eesmärgiga selgitada välja, kas ja kuidas sõda ning pävikupidamine naiste minapilti ja identiteeti vormisid.

Suurema osa inimkonna jaoks oli Teine maailmasõda senist elu jäägitult muutev sündmus, mis sundis inimesi ümber hindama ja muutma oma väärtushinnanguid ja maailmapilti. Selle käigus on paratamatu ka inimese enda ümberkujunemine. Kuna minu uurimisobjektiks on minapilt, siis tuleb kindlasti arvesse võtta, et ka „minasid“ võib ühes omaeluloolises kirjutises olla mitu. Nii võib ka pävikus eristada mitut erinevat mina, kellest esimesena toon ära ajaloolise „mina“, mis tähistab indiviidi, kes on kunagi päriselt

elanud ja kelle elust on säilinud erinevaid tõendeid nagu näiteks arhiivimaterjalid, perekonna pildialbumid, teiste mälestused temast jne. Järgmiseks „minaks“ on jutustav mina, kes on kirjapandu autoriks ja kelle ülesandeks on ajaloolise „mina“ kogemuste hulgast välja valida see osa, mis kirja pannakse. Jutustava mina loo peategelaseks on aga narratiivne „mina“, keda jutustav mina kirjeldab läbi erinevate meenutuste. (Smith, Watson 2010: 72-73) Neljas mina on aga ideoloogiline, keda mõjutavad institutsionaalsed diskursid läbi mille inimesed ennast defineerivad ja mille abil oma koha maailmas leiavad.

Kõiki omaelulookirjutuslikke tekste mõjutavad erinevad kultuurilised ja ajaloolised tegurid. Seetõttu on niisuguste tekstide uurimisel oluline võtta arvesse kultuurilist ja ajaloolist keskkonda, milles jutustaja oma loo räägib. Nii võib jutustaja üritada oma lugu asetada raamidesse, mis on tema ajastu normidele ideoloogiliselt vastavad või ka nende normidega vastanduvad. (Smith, Watson 2010: 76-78) Mitme erineva „mina“ esinemist päevikus kinnitab ka Christie Mills Jeansonne kirjutades, et päevikus ei toimu üksnes spontaanne ja pidurdamatu „mina“ esiletükkimine, vaid esile võivad kerkida mitu nüansseeritud „mina“. (Mills Jeansonne 2014: 92)

Eelkõige peetakse päevikut abivahendiks, läbi mille autor jäädvustab oma mälestusi või mille abil üritab oma elus juba toimunud või toimuva olukorraga toime tulla. Kuid päevikupidamine võib mõjutada ka päevikupidaja tulevikku. Steven E. Kagle ja Lorenza Gramegna kirjutavad oma artiklis „Rewriting Her Life: Fictionalization and the Use of Fictional Models in Early American Women's Diaries“ (Kagle, Gramegna 1996), et päevik mitte ainult ei mõjuta sündmusi nende kirjapaneku hetkel – see mõjutab ka mälestusi ja käitumist, mis põhinevad sellel mälestusel. Kagle ja Gramegna nimetavad päevikupidajaid müüdiloojateks, kelle kirjapandu ei mõjuta ainult mineviku ja oleviku sündmuste interpretatsiooni, vaid ka tulevikuotsuseid. (Kagle, Gramegna 1996: 39)

1.5 Naiste päevikud

Olgugi et pävikupidamise algusperioodil tegelesid sellega peamiselt mehed, on pävikupidamist peetud siiski eelkõige naiselikuks ja seetõttu naistega seonduvaks kirjutamispraktikaks. Lejeune'i sõnul sai pävikupidamisest naiste seas levinum tava alles 19. sajandi paiku, mil tüdrukutele hakati rohkem võimaldama hariduse omandamist. Koduõppel tüdrukute puhul oli pävikupidamine tihtipeale lausa kohustuslik, kuid internaatkoolides jällegi rangelt keelatud. (Lejeune 2009: 136)

Leena Kurvet-Käosaare hinnangul on pävikut peetud naisele esmaseks loomulikuks eneseväljendamise viisiks. Päeviku katkendlikku, kuid ka kordusi sisaldavat struktuuri on võrreldud naiste elukorraldusega, mis oma olemuselt on samuti emotsionaalne, katkendlik, tagasihoidlik, privaatne ja selge vormita. (Kurvet-Käosaar 2001: 31) Kurvet-Käosaar on välja toonud ka põhilised aspektid, mida eriti just naiste pävikute puhul on oluliseks peetud. Selleks on reflektiivsus, olevikuline jutustamisviis, jutustamine kui tegevus, fragmentaarsus, keskendumine ka triviaalsetele pisiasjadele, päevast päeva korduvad sktuurielemendid, lai selektiiv-susprintsip ja muutuv mina. (Kurvet-Käosaar 2001: 31) Pävik on läbi aegade olnud naistele kaaslase eest, kellele võib pihtida asju, mis neid ümbritsevas ühiskonnas oleks peetud vastuvõetamatuks (Gannett 1992: 125). Pävik on naise jaoks turvaline paik uute rollide proovimiseks, pakkudes vabadust ausalt väljendada oma ideid ja emotsioone, mida lähedased ei pruugi aktsepteerida.

Suzanne L. Bunkers ja Cynthia A. Huff kirjutavad kogumiku „Inscribing the Daily: Critical Essays On Women's Diaries“ (Bunkers, Huff 1996) sissejuhatuses, et naiste pävikutes on paberile pandu kõrval oluline – ja ehk isegi kaalukam – see, mis on ütle mata jäetud. Näiteks, kui naine kirjutab pävikus, et antud päeval midagi erilist ei juhtunud, peab pävikut lugev kõrvaline isik küsima endalt, kas see lause peidab tegelikult endas hoopis teistsugust tõde, seda, et juhtus midagi väga kaalukat, mida sõnadesse on keeruline panna. (Bunkers, Huff 1996: 11)

Trudelle H. Thomas võrdleb oma essees, „The Diary as Creative Midwife: Interviews with Three Writers“ (Thomas 1996) , naiste päevikut ammega, kes aitab naist tema elu eriperioodidel. Amme ülesandeks on tagada sünniprotsessiks valmistuvale naisele naisele rahu ja kindlustunne, abistades naist oma teadmistega, toe ja julgustamisega. Thomas kirjutab, et intervjuudest naistega selgus, et nad peavad päevikut just nimelt abiliseks vaimse sünni või iseenda tundmaõppimise juures. (Thomas 1996: 169-170)

Cynthia Gannetti sõnul loovad mehed kui dominantse grupi esindajad, diskursuse reeglid, keelestiili ja tähenduse (näiteks laeva logiraamatud või arveraamatud). Seetõttu on naised sunnitud kasutama dominantse grupi stiile, teemasid ja tähendusi (näiteks koduseid töid kajastavad päevaraamatud või perekonna kroonikad). Nende kahe äärmuse vahele jäävad aga tähendused ja väljendused, mis on loodud väljaspool dominantset gruppi ja mis jäävad dominantse grupi liikmetele kättesaamatuks. Väljaspool gruppi jäänud peetakse aga absurdseks ja koguni hüsteeriliseks. Gannett nimetab seda vabaks tsooniks, kus saab luua uusi tähendusi ja väljendusvorme. Seda tsooni esindavad naiste päevikud, kus neil on vabadus kirjutada teemadest, mis dominantsetes gruppis käsitlet ei leia. Naised saavad kasutada kirjutamist, et taasluua reaalsust ja iseennast. (Gannett 1992: 53)

1.6 Päevik ja trauma

Trauma mõiste keskmeks on kurnav, eluohtlik, haavav ja tihtipeale katastroofiline sündmus või situatsioon, mida inimene selle toimumise hetkel ei suuda täielikult hoomata. Sündmusest ei jää konkreetset mälestust, vaid see ilmutab ennast hiljem läbi n-ö taaskogemise. See väljendub teiste sümptomite kõrval ka iseeneselikes ja korduvates mõtetes, piltides, õudusunenägudes. (Caruth 1996: 91) Põhjuseks on trauma ohvri ligipääsmatus sündmusele, mis trauma põhjustas (Kurvet-Käosaar 2013: 133).

Trauma tähendab kreeka keeles „haava“, mis tähendab inimest muutvat ja koguni inimesele hävitavalt mõjuvat kogemust vägivalda, vigastuse või muu kahju näol. Traumakogemuse oluline osa on raskused, mis tõusevad esile püüdest traumaga toime tulla. Trauma suhe representatsiooniga ja keelega on traumakäsitluse keskmeks. Trauma naeruvääristab keelt ja seab keele silmitsi selle puudulikkusega. Kuid ühtlasi on keel hädavajalik traumaohvri paranemiseks. (Rippl, Schweighauser, Steffen 2013: 9)

Christie Mills Jeansonne on oma artiklis „Identity and Trauma in the Diaries of Plath and Woolf: Rhetorical Modes of Revelation and Silence in Recovering the Self“ (Mills Jeansonne 2014) kirjutanud distantist, mille traumaatilise kogemusest kirjutamine loob reaalselt kogetu ja selle kirjapandud versiooni vahele. Samuti eraldab kirjutamine traumaatilist sündmust kogenud „mina“ kirjapandud teksti „minast“. Traumaatilise kogemuse uuesti läbielamine paberil võimaldab autoril kontrollida antud kogemust viisil, mis sündmuse toimumisel polnud võimalik. Päevik annab autorile võimaluse kogetud sündmusi jälgida kõrvalt, nähes seda teisest vaatevinklist. (Mills Jeansonne 2014: 96)

Julia Watson ja Sidonie Smith räägivad oma omaelulookirjutuse teooriat käsitlevas teoses „Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives“ (Smith, Watson 2010) võimalikest põhjustest, miks naised tundsid vajadust päeviku kirjutamisega algust teha ja sellega jätkata. Smithi ja Watsoni sõnul võib põhjus peituda kirjutamise teraapilistes omadustes. Nimelt väidavad meditsiini ja bioetika narratiiv-teraapia pooldajad, et rääkimine ja tervenemine on omavahel seotud, pakkudes ühelt poolt viisi transformatsiooniks, ellujäämiseks ja paranemiseks ning teisalt aidates inimesel leppida oma haavatavuse ja sureva kehaga. Neuroteadlane Steven Rose kinnitab, et iseenda ja oma mineviku tundmaõppimine läbi uudse loo või narratiivi, millele on antud teistsugune afektiivne valents, võib tõepoolest mõjutada muutusi aju närvivõrgustikes. (Smith, Watson 2010: 226) Nicole Fayard kirjutab oma essees „Rape, Trauma, and Shame in Samira Bellil’s *Dans l’enfer des tournantes*“ (Fayard 2013) kirjutamisest kui mässamise viisist, mis annab autorile võimu olukorras, kus tal seda muidu pole. Kirjutamine aitab vabastada inimese „mina“, murdes maha barrikaade, mille on püstitanud näiteks häbi j

võõrandumine. (Fayard 2013: 45) Kiiuditamispäevikuid – sealhulgas ka Erna Nageli päevikut – käsitlevas artiklis „Creating a Habitable Everyday in Estonian Women’s Diaries of the Repressions of the Stalinist Regime“ toob Kurvet-Käosaar esile päeviku võimet tagada autorile kindlustunne tavalise elamisväärses igapäevaelu jätkumise osas ka ekstreemsetes oludes. See teeb päevikust traumaga toimetulekul olulise abivahendi. (Kurvet-Käosaar 2014: 146)

2. NELLA LASTI PÄEVIK

Valisin esimeseks analüüsitavaks Nella Lasti päeviku, sest pidasin oluliseks kaasata oma töösse tavalise koduperenaise sõjapäeviku, mis annaks ülevaate, kuidas mõjutas Teine maailmasõda nende naiste elu, kes sõjaga otseselt kokku ei puutunud. Lasti päevik erineb kahest järgnevast päevikust selle poolest, et selle autoriks pole enam noor tütarlaps, vaid elu näinud keskealine ema ja abikaasa. Nella Lasti päevik võimaldab mul vaadelda, kuidas muutus sõja mõjul naiste maailmapilt, keda küll sõda ei sundinud oma kodust või perest lahkuma, kuid kes tänu sõjale hakkas oma senisele rollile eeskujuliku koduperenaisena teise pilguga vaatama ning avastas seeläbi oma tõelise „mina“.

2.1 Nella Last ja Mass Observation

Nella Lasti näol oli tegu keskealise inglannast koduperenaisega, kes hakkas päevikut pidama 1939. aastal kaks aastat varem asutatud organisatsiooni Mass Observation (MO) üleskutsel, mille eesmärgiks oli vaadelda Suurbritanna tavaliste inimeste igapäevaelu. Projekt kestis kuni 60ndate keskpaigani ja seni osales projektis ka Last. (Broad, Fleming 2006: 7) MO päevikupidajatele olid kehtestatud ka direktiivid, läbi mille anti teada, mida päevikupidajad oma sissekannetes luubi alla võiks võtta või õhutati autoreid avaldama päevikutes arvamust konkreetsetel päevakajalistel teemadel. (Bolton Worktown 2019) MO organisatsiooni loojateks olid poeet ja ajakirjanik Charles Madge ning antropoloog Tom

Harrison. Mehed värbasid vabatahtlikke vaatlejaid üle kogu riigi, kelle ülesandeks oli kas päevikuid pidada või vastata avatud vastustega küsimustikele. Nella Last oli üks nendest 500 inimesest, kes otsustas projekti oma panuse anda. Suure tõenäosusega poleks naine ilma MO üleskutseta päevikupidamisega tegelema hakanud, kuid sellegi poolest oli Lastil püsivust ja soovi jätkata sellega kuni projekti lõppemiseni. (Broad, Fleming 2006: 7-8)

2.2 Toimetused muudatused

Käsitajalise päeviku trükis ilmunise puhul ei saa mööda mõningatest vajalikest toimetustelikest muudatustest. Nii ka Nella Lasti päeviku puhul. “Nella Last’s War” 2006. aastal ilmunud versiooni toimetajad Suzie Fleming ja Richard Broad kirjutavad raamatu eessõnas, et lisasid Nella sissekannetele märkmeid, mida pidasid vajalikeks, et abistada lugejat Nella loo sõjakonteksti asetamisel. (Broad ja Fleming 2006: 9) Nella sissekannete vahele on tõepoolest siin-seal põimitud toimetaja poolt lisatud lühikesi kaldkirjas informeerivaid lõigukesi, kus antakse infot maailmas või Nella kodulinnas valitseva sõjaolukorra suhtes. Need infokillukesed ei ole segavaks, vaid tõepoolest pigem lugejat abistavaks vahendiks. Kuna Lasti päevikusissekanded olid spontaansed ja naine polnud nende osas parandusi läbi viinud, otsustasid Broad ja Fleming teha grammatika osas mõningaid korrektuure. Et anda sisule selgust, muudeti mõnes kohas ka lause struktuuri ja parandati kirjavahemärke ning õigekirja. Toimetajate sõnul olid tehtud muudatused minimaalsed ja võimalikult delikaatsed. (Broad, Fleming 2006: 9)

Kuna olen otsustanud tegeleda vaid trükis ilmunud päevikutega, ei oska ma kinnitada ega ka ümber lükata, kas Broad ja Fleming tõepoolest olid Nella päevikut toimetades delikaatsed. Käsitajaline päevik oma ebatäiuslikkusega on analüüsijale kindlasti väärtuslik uurimismaterjal. On originaalpäevik ju see, mille lehekülgi on puudutanud autori sõrmed

millele päevikupidaja on n-ö hinge andnud. Sellegi poolest pean väärtuslikuks uurimismaterjaliks ka trüki ilmunud pävikuid, sest leian, et päeviku sisu jääb olenemata toimetustest muudatustest üldjoontes samaks. Hoolimata grammatilistest ja sõnastustest muudatustest, mida päevik toimetamisel läbis, on selles endiselt säilinud Nella isikupärane stiil ja samuti on päevik võimeline väljendama naise tõekspidamisi ja hoiakuid läbielatud sündmustele.

2.3 Päeviku sünni ja sõja algus

Nella Last sündis 1889. aastal. 1911. aastal abiellus ta oma tiserist ja kaupmehest abikaasa Will Lastiga. (LibraryThing 2019) Sõja puhkedes elas Nella koos oma abikaasa ja täiskasvanud poja Cliffiga Inglismaa linnas nimega Barrow-in-Furness. Nellal vanem poeg Arthur, kes õppis maksuametnikuks, töötas sõja alguses Manchesteris ja käis nädalavahetusteti kodus. Kodus elav Cliff ootas aga sõjaväeteenistusse minemist. (Last 2016: 12) Naine oli 1938. aastal pävikupidamisega algust tehes 49-aastane, millele viitab ka päeviku pealkiri “Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife, 49”.

Nella Last ei kirjutanud oma päevikusse – millest 1944. aasta sissekanded on kahjuks kaduma läinud – sugugi igapäevaselt, tehes kirjutamisse vahepeal koguni mitmepäevaseid pause. Sellegi poolest on tegu sisuka pävikuga, milles naine kirjeldab, mil määral Teine maailmasõda tema elu koduperenaisena mõjutas, kuidas mure noorima poja sõjaväeteenituse pärast teda vaevab ja kuidas naine hakkas oma suhtele abikaasaga hoopis teise pilguga vaatama, mis tõi kaasa muutused ka naises endas. Lugeses Nella Lasti pävikut, saab õige pea selgeks, et tegu on inimesega, kes iga hinna eest endas valitsevaid tundeid vaka all hoiab lastes neil esile tulla vaid – ja sedagi harva otsesõnu – oma pävikus. Julgen väita, et olgugi, et Last alustas pävikupidamisega MO raames, sai pävikust oluline vahend, mis pakkus naisele võimaluse oma mõtteid ja tundeid väljendada.

Siiski tuleb arvesse võtta, et kui tavaliselt on pävikupidamine tegevus, mida ümbritseb saladuslikkus ja tihtipeale on autori silmad selle ainsaks lugejaks, oli Last teadlik, et tema kirjutisi loevad ka MO liikmed. Korra mainib Nella pävikus ka päviku pereliikme kätte sattumist. Nimelt loeb naise pävikut tema noorim poeg Cliff, kes naisega seejärel loetu teemal arutleb väljendades muret emas toimunud ilmselge muutuse üle ja palub emal selle vastu võidelda. Pärast ema päviku lugemist, küsib Cliff kas ema on tõesti muutumas kalgimaks. Nella vastab pojale, et see on olnud tema teadlik otsus, sest nii Cliff kui ka Arthur on talle rõhutanud, et ta peaks olema kindlameelsem ja mitte laskma inimestest ennast mõjutada. (Last 2016: 90) Nella pävikust ei selgu, milliseid meetmeid naine rakendas, et hoida pävikut pereliikmete kätte sattumast, kuid kuna Cliffi kätte see siiski sattus, võib oletada, et naine ei näinud just kuigi palju vaeva päviku varjamisel. See võib olla ka põhjuseks, miks naine oma emotsioonidest rääkides kuigi otsekohene pole ja nende kaalukust pigem vähendada üritab või hoopistükis nii väljendab, et esmasel lugemisel sündmuse tegelikust mõjust naisele, kohe aru saada ei pruugigi.

Nella pävik algab 1939. aasta 3. septembri sissekandega, milles ta räägib Neville Chamberlaini – Suurbritannia tolleaegse peaministri – raadioteavitusest, milles Chamberlain teatab, et Suurbritannia on ametlikult sõjas (Last 2016: 12). Naine reageerib šokeerivale teatele võrdlemisi rahulikult. Sissekandest ei aimdu paanikat või halvavat hirmu. Pigem tõdeb Nella, et ei uskunud, et olukord sõjani läheb: *“Well, we know the worst. Whether it was a kind of incredulous stubbornness or a faith in my old astrological friend who was right in the last crisis when he said “No war”, I never thought it would come.”*. (Last 2016: 12) Nella tõdeb, et kuigi ta on alati olnud pigem omaette hoidev, siis just uudise teatamise päeval igatseb naine lähedase naissõbra kohalolu oma elus: *“I’m a self-reliant kind of person, but today I’ve longed for a close woman friend – for the first time in my life.”* (Last 2016: 12). Ei ole üllatav, et koduperenaisena, kelle elu tiirleb ümber oma abikaasa ja poegade, tunneb Last puudust ka naissoost kaaslasest. Nella ei tunne igatsust lihtsalt sõbra, vaid naissõbra järgi. Päviku edenedes saab lugejale üha rohkem selgeks, miks naine võib tunda meeste – iseäranis oma abikaasa – seltskonnast tüdimust.

Kuigi sõja alguses ei väljenda Nella emotsioone päevikus kuigi selgelt, kirjutab ta sageli murest, mida tunneb mitte ainult oma pereliikmete, vaid ka sõjas olevate sõdurite üle. Nii tunneb naine kaasa emadele ja lastele, kes on sunnitud evakueeruma ja sõduritele – kelle sekka kuulub õige pea ka tema noorim poeg Cliff – kes oma kodudest lahkuvad ja oma senise elu ja noorusega hüvasti jätavad. Siiski ei jää Nella käed rüpes koju istuma. Juba sõja algupäevil on näha naises tärkav tung midagi ära teha, anda oma panus. Nii alustab naine tööd Naiste Vabatahtlikus Ühingus (Women's Voluntary Service) mis moodustati 1939. aasta alguses eesmärgiga pakkuda sõjaajal hoolekandeteenuseid. Ühenduse liikmed valmistasid evakueeritutele tekke ja riideid, patsientide sissevooluks valmistuvatele haiglatele aga sidemeid, pidžamasid ja muud vajaminevat. (Last 2016: 12)

Tasapisi jõuab Nellale üha rohkem kohale ka noorima poja sõttamineku julm tõde. Naine suudab mõelda vaid sellele, kuidas poisid, kes sõtta lähevad, ei tule sealt enam tagasi: *“It all came back with a rush – the boys who set off so gaily and lightly and did not come back – and I could have screamed aloud.”* (Last 2016: 14). Naine tunnistab ausalt, et sellele mõtlemine tekitab soovi valjult kisendada. Usun, et peamiseks põhjuseks, miks sõtta minevatele noormeestele mõtlemine naist endast välja viib, on hirm poja pärast, kellele sama saatus on osaks langemas. Nella ei ütle seda küll otse välja, kuid sissekandest, kus ta kirjutab poja ilu- ja puhtusearmastusest ja poissi sõjas ootavast mustusest, on tunda naise muret poja muutumise üle: *“He has such a love of order and beauty, not to say cleanness, and I remember stories they used to tell of the last war, of the dirt and mud in France.”* (Last 2016: 14). Tundub, et Nella hirne süvendavad mälestused eelmisel maailmasõjal kogetust, mistõttu ei kaitse naist teadmatus, mis on osaks temast noortematest naistest.

Süvenevat muret poja lahkumise üle aitab aga leevendada töö Naiste Vabatahtlikus Ühingus. Nella kirjutab, et pühendab kogu abikaasa eest hoolitsemisest üle jäänud aja ühingutööle. Naine kirjutab ka, et püüab hoida – vähemalt väliselt – rõõmsat meelt: *“I will dedicate every part of my time when I'm not looking after my husband to the W.V.S. I'll work and beg things and keep cheerful – outwardly at least.”*. (Last 2016: 15) Selle sissekande põhjal järeldan, et kuigi Nella ei kirjuta, et tunneb end oma probleemidega üksi

või et hirm tundmatu tuleviku ees teda ängistab, annab ta sellegi poolest mõista, et teeb kõik endast oleneva, et mõtlemiseks jääks minimaalselt aega. Samuti on selge, et naise jaoks on oluline oma tegelikest tunnetest hoolimata teiste ees rõõmus näida. Siit saavad alguse Nella sagedased sissekanded, kus ta kirjutab sageli lausa kurnavast püüdest näida kõigi ees optimistlik ja rõõmus.

2.4 Päeviku roll emotsioonide vahendamisel

1939. aasta 14. september on see päev, kui Cliff – keda Nella nimetab hellitavalt oma “väikeseks poisiks” – on viimast päeva kodus. Järjekordselt on Nella sissekandest tunda hirmu poja muutumise üle. Nella kirjutab, et poiss, kes pole kunagi kellelegi liiga teinud ja kes tõi lapsena haigeid loomi emale arstimiseks koju, on nüüd sunnitud sõjas endasarnaseid poisse tapma: *“He has never hurt a thing in his life: even as a little boy [---] he brought sick or hurt animals home for me to doctor [---] It’s dreadful to think of him having to kill boys like himself – to hurt and be hurt.”*. (Last 2016: 15-16) Nella ei ütle seda küll otse välja, kuid antud sissekandest on näha, et Nella kardab oma õrna hingega poja kalestumist. Seda kinnitab üks hilisem sissekanne, kus Nella tõdeb, et teab, et tema “väike poiss” ei tule sõjast enam kunagi tagasi: *“[---] I realise that my “little boy” went away and will never come back. [---] He will be in some ways a stranger, with a different outlook, and I’m mother enough to mourn my baby.”*. Nella tõdeb nukralt, et tagasi tuleb mees, kes on võõram ja kelle olemus on muutunud. See tõsiasi paneb Nellat leinama last, kes Cliff enam kunagi pole. (Last 2016: 20)

Meeleheite intensiivsusest annab tunnistust Nella tõdemus, et tema süda murdub, kui ta mõtleb arutule julmusele, mis maailma on haaranud. Nella lõpetab sissekande, kirjutades, et ta tunneb, kuidas “külmatunne” teda endasse haarab: *“[---] I felt myself going cold – a*

funny little sign that I'm best to be in bed." (Last 2016: 16). Naine ütleb üllatava kergusega, et see on "naljakas väike märguanne", et on parem voodisse minna. Kuigi Nella vaevavad ilmselgelt niivõrd suured muremõtted, mis toovad endaga kaasa ka ebameeldiva füüsilise aistingu, ei aseta ta oma sissekandes sellele mingit rõhku, vaid pigem vähendab oma emotsioonide olulisust. Päevikus pole sõnagi sellest, et hirm ja mure oleksid tema külmatunde põhjustajaks või et poja sõttamineku pärast muretsemine toob pähe soovimatuid mõtteid, mis Nella püüet olla (või vähemalt näida) optimistlik, võiksid rikkuda. Nella ei ütle otse välja, et poja lahkumise tõttu kogunenud emotsioonid tahavad võimust võtta, kuid "külmatunde" kirjeldamine ja naise otsus koheselt voodisse minna, näitavad minu arust naise kindlameelsust oma tunnete allasurumises. Külmatunde kirjeldus on Nella päevikus küllaltki sage motiiv. Ta kasutab seda oma päevikus neil hetkedel, kui tunneb millegi pärast suurt hirmu või muret. Nii kirjeldab naine külmatunnet ka pärast esimest pommitamist, mis Nella koju kostub ja teda öösel üles äratab. Ta ütleb, et ei saa öelda, et oleks tundnud hirmu, kuid tema süda peksles ja külmatunne hoidis teda enda võimuses: *"I was not conscious of fear, but my heart thudded violently and I felt very cold."* (Last 2016: 64).

Nella kirjutab, et mõnel päeval on tal palju teha ning tänu toimetustega kaasnevale rahulikule rütmile, mis tema meeli valdab, tunneb ta isegi hetkelist õnnetunnet. Siis aga meenub naisele sõda, mis toob kaasa temast üle uhtuva "külmuse laine" ja soovi kisendada:

Some days I am so busy I can only think of what I'm doing, or the immediate tasks ahead, and I'll have a static feeling of happiness – a rhythm of mind – when the realisation of WAR sweeps over me: [---] I could scream like horse and wave of coldness breaks over me. (Last 2016: 38)

Tõsiasi, et Nella kirjutab "sõda" suurte tähtedega, näitab, mida see endas tema jaoks tegelikult kätkeb. Hoolimata püüdest end nii kodus kui väljaspool pidevas töörakkes hoida, avaldab sõda naisele siiski tuntavad mõju. Ometi ei jää Nella tugev natuur ja meelekindlus märkamata ka tema vanimal pojalt Arthuril, kes imetleb ema tema võime pärast "võtta igast

päevast parim”. Siiski tõdeb Nella, et see on tingitud hirmust tuleviku ees ja et ta on naine, kes oskab lihtsalt elu pisiasjadest rõõmu tunda. (Last 2016: 17)

Kuigi Nella on oma mõtete ja tunnete ainult endale hoidmises kahtlemata osav, nõuab see ühel hetkel oma lõivu. Naine kirjutab, et tema küüntele on tekkinud veidrad mügarad, mille põhjuseks on arst nimetanud šoki: *“Bodies are queer things. Last week I noticed all my nails had a queer ridge or hump across them, just above the half-moon. My doctor happened to call in and I showed him. ‘Shock,’ he said.”* (Last 2016: 17-18). Naine ei kommenteeri arsti diagnoosi, vaid tõdeb päevikus lihtsalt inimkehade kummalisust. Jällegi näib Nella kirjutamislaadist, et ta stressi mõju oma vaimsele ja füüsilisele tervisele alahindab ja sellele vähe tähtsust omistab. Stressi tekitatud füüsilised muutused väljenduvad ka kiirelt hallinevates juustes. Nella kirjutab, et enne sõda oli tal väga vähe halle juukseid ja lisab naljatamisi, et kui tema juuste hallinemine samas tempos jätkub, on ta juba sama aasta jõuludeks valgepäine: *“Today I was combing my hair [---] and I was shocked to see how dusty my hair was. I had no grey hairs [---] before the war, but if I keep on like this I’ll be white by Christmas!”* (Last 2016: 18). Nella viskaks antud sissekandes just kui nalja oma kiire hallinemise üle, et võtta rõhk tõsiasjalt, et sõda talle niivõrd tugevat mõju avaldab.

Samas sissekandes laseb Nella ennast emotsionaalses mõttes vabaks, võimaldades lugejal sõnade tagant tähendust otsimata heita pilk tema tõelistele tunnetele. Nella kirjutab, et ei pea ennast virisejaks või muresejaks. Kui ta kipubki muresema, siis leiab ta endale tegevust kas töötegemise või väljaminemise näol. Kuid samuti tõdeb ta, et kui peaminister teavitas inimesi sõja algusest, suri temas miski. Nella kirjutab, et igatseb Cliffi iga päevaga üha rohkem. On näha, et naine tunneb teatud määral abitust ja meeleheidet, et kodu, mille ta “kõrs-kõrre haaval” üles on ehitanud, on hävimas: *“I seem to have built a home like a jackdaw – straw by straw – and now my straws are all blowing away!”*. (Last 2016: 18-19)

Olgugi, et suurema osa ajast Nella otsesõnu sellest, kuidas ta ennast tunneb, ei räägi, on siiski üksikuid hetki, kus naine oma tegelikele tunnetele rohkem valgust heidab. Oodates

Cliffi esimest kojukäiku ja kirjeldades sellega seotud hirmusid, kirjutab Nella sissekande lõpus, et kuigi ta on suurema osa halbu mõtteid suutnud endalt maha raputada, tunneb ta ikkagi soovi “ronida auku, mille saaks enda järelt kinni tõmmata”: *“I’ve shaken off my fit of the uglies, but I felt I’d just like to crawl into a hole – and pull the hole in after me.”* (Last 2016: 20). Nagu näha, siis Nellale omaselt ei kirjuta naine soovist alla anda või jaksu otsalõppemisest, vaid annab oma meeleheitest aimu läbi erinevate lausekujundite. Nella tõdeb – tundub, et mõnevõrra mõrult – et püüab oma abikaasa nimel olla alati “särav” (just nimelt jutumärkidesse on Nella asetanud sõna “*bright*”), kuid see hakkab üha kurnavamaks muutuma: *“I’ve always to be ‘bright’, for my husband expects me to be, but it’s been a big effort – not to say strain – these last few days.”* (Last 2016: 20). Kui Last kirjutab, kuidas Ühingu naised teda ja tema alati rõõmsat meelt imetlevad, kirjutab Nella, et on ilmselt hea näitleja, sest ta ei tunne ennast kuigi lõbusana. Naine kirjeldab hoopis kurbust, mida südames tunneb ja ütleb, et kui ta iga päev kokkukukkumiseni tööd teha ei rabaks, võtaks see ta enda võimusesse: *“I must be a very good actress, for I don’t feel gay often. [---] down in my heart there is a sadness which never lifts and, if I did not work and work till I was too tired to do anything but sleep when I went to bed, would master me.”*. (Last 2016: 22) Võib vaid aimata, kuivõrd kurnatuna Nella ennast tegelikult tunneb, et ta viimaks otsustab tunnistada eneses peituvat kurbust, mis töö puudumisel ta enda võimusesse haaraks. Huvitav on see, et Last tunneb üllatust, et töökaaslased teda lõbusaks peavad. Kuidas saaksidki tema kaaslased muud arvata, kui Nella alatasa kirjutab, kuidas ta püüab näol rõõmsat ilmet hoida. Aja möödudes muutub Nella oma tunnetest rääkimisel vabamaks. Põhjuseks võib olla üha suurenev pinge, millest lähedaste abiga vabaneda ei saa ja seetõttu võib päevik olla naise ainuke eneseväljendusviis. Sellegi poolest ei kirjuta ta ka päevikus alati oma emotsioonidest otsesõnu, vaid kasutab nende kirjeldamiseks erinevaid kujundeid (nt külmatunne või soov peitu pügeda).

2.5 Emotsionaalne tuimus ja kahestatus

Nagu eelnevalt juba mainitud, ei väljenda Nella oma tundeid päevikus alati just otsekoheselt. Tihtipeale on võimalik naise sees toimuvast aimu saada vaid läbi keha füüsiliste muutuste või aistingute kirjelduse. Nii kirjeldab ta külmatunnet, mis teda keerulisematel perioodidel painab või tõdeb, et on sõja jooksul kiiresti vanaks jäänud. Sõja ja ka päeviku edenedes on sissekannetes üha rohkem tunda naises valitsevat emotsionaalset tuimust, mille täpset põhjust Nella nimetada ei oska. Sõja pikenedes kerkivad päevikus sageli esile apaatus ja üllatus, millest kirjutades Nella neid tihtipeale üksteisega seob. Nii mõtiskleb naine sellest, kuidas ta on elu jooksul palju lähedasi kaotanud ning kuidas see on talle valu põhjustanud, kuid nüüd tunneb ta vaid tuimust (Last 2016: 39).

Nella kirjutab ühes sissekandes, kuidas ta tunneb, et miski ei suuda teda enam šokeerida. Ta usub, et see on uudiste lugemisest ja kuulmisest tingitud ülemõtlamise ja elavate vaimupiltide tulemus: „*Perhaps it's this dull feeling I have [---]. A feeling that nothing could surprise and little shocks you. It's perhaps the reaction from 'thinking too much' and 'making pictures' when you heard the news or read the papers.*“ (Last 2016: 45) Omal nahal koonduslaagrit kogenud Austria psühholoog Viktor E. Frankl kirjutab oma raamatus „...ja siiski tahta elada“, et šokeeriva sündmuse tagajärel võib inimene jõuda suhtelise apaatia staadiumini, mille käigus jõutakse aegamisi sisemise tundetuseni (Frankl 2002: 35). Näib, et sisemise tundetuseni on tasapisi jõudmas ka Last. Nella tõdemus, et miski teda enam ei üllata ega raba ja sissekandes mainitud tuimusetunne tõendavad minu arvates Frankl'i sõnu. Kui sõda kulgeb nii kaugele, et Nella kodulinna korduvalt pommitatakse, väljendab ta mõne aja möödudes üllatust, et suudab nüüdseks õhuhäiret kuuldes niivõrd muretuks jääda, eelistades varjumisele pigem magamist: “*If anyone had told me I could have felt so unconcerned when an alert – or guns – sounded, I would not have believed it possible.*” (Last 2016: 74). Just üllatustunde mainimine näitab, et naine saab ka ise aru oma käitumise ebatavalisusest. Osalt võib selline olukorraga harjumine naisele kergendusena mõjuda, kuid teisalt oleks loomulik, kui Last ka ebamugavust tunneks. Võimalik, et Nellas

tekinud tuimustundes on süüdi sõja alguses valitsenud omamoodi kaitsetus seisund. Kui sõda oli alles algusjärgus, ei osanud naine ennast pealetulvavate uudiste ja nendest tulenevate emotsioonide eest kaitsta, kuid aja möödudes õpib ta ennast ükskõiksuse taha peitma. Ka Frankl kirjutab oma raamatus apaatiast kui vajalikust kaitsemehhanismist, mille ülesandeks on elu säilitamine (Frankl 2002: 44).

Ühes sissekandes kirjutab Nella, kuidas vanim poeg Arthur ütleb emale, et Nella muidu nii naerused silmad on kurvad. Nella tunnistab, et näeb seda alistunud pilku ka teiste naiste silmades, kuid sellegi poolest pole nad veel kunagi varem Ühingu naistega nii palju naernud ja “klouni teinud”. Nella arvab, et alistunud pilk on nende ööde tulemus, kus ta oma voodis vaikselt lamab ja kõik mured ja õnnetud mõtted ta kätte saavad. (Last 2016: 42) Tõsiasi, et Nella just kõige kriitilisemal perioodil oma elus suutis säilitada (vähemalt väliselt) elurõõmsa ja optimistliku ellusuhtumise ning võime nalja visata ja naerda, polegi niivõrd kummaline. Frankl kirjutab oma raamatus, et huumor on hinge relv enesesäilitusvõitluses ja sobib peaaegu ainsana looma distantssi igas olukorras (Frankl 2002: 63-64).

Aastate möödudes muutub Nella apaatsustunne aga üha intensiivsemaks. 1941. aasta 4. mail kirjeldab Nella päeviku sissekandes seljataha jäänud “hirmuööd”. Nella viitab eriti intensiivsele pommitamisele, mille kahjustustest ei pääsenud ka naise kodu: “*A night of terror, and there are few windows left in the district – or roof tiles!*”. (Last 2016: 123) Naine tunnistab, et uskus seda ööd olevat oma elu viimase: “*I’ve been so dreadfully sick all day, and I’m sure it’s sheer fright, for last night I really thought our end had come. By the time the boys come, I’ll be able to laugh about it.*” (Last 2016: 124). Mõjub üllatavana, et kuigi Nella tõdeb, et on terve pommitamisele järgnenud päeva ennast halvasti tundnud, sõnab ta, et see on “pelgalt” hirmust. Sissekanne muutub veelgi üllatavamaks, kui Nella kirjutab, et usub, et suudab poegade kojutuleku ajaks ennast kokku võtta ja juhtunu üle isegi naerda. Nella tundub “hirmuööl” erakordselt vähe tähtsust omistavat. Ta kirjeldab pommitamist, mis tema maja laastanud on ja tõdeb, et kartis ennast hukkuvat, kuid ometi viitab oma hirmule, kui millelegi, mis peatselt möödub ja mille üle ta lõpuks naerda

suudab. Nellale pole ainuüksi oluline poegade kojutuleku ajaks ennast kokku võtta, vaid näidata nii neile ja ehk ka oma abikaasale, et kogetu pole kõneainet väärt. Nella kirjutab ka “haiglasest varjust”, mis üle tema lasub, kui ta vaatab oma “kallist väikest majakest”, mis ei saa enam iial endine olema: *“Now I’ve a sick shadow over me as I look at my loved little house that will never be the same again.”* (Last 2016: 124). Naine kirjeldab majale osaks saanud purustusi, kuid siiski jääb kogu 4. mai sissekandest mulje, et ta on toiminust ja selle tagajärgedest emotsionaalsel tasandil eemal. Suure tõenäosusega on tegu šoki järelmõjudega, mis seda pidetuse tunnet põhjustavad. Seda kinnitab ka Nella kirjutatu samas sissekandes, kus ta tunnistab, et ei unusta ealeski veidrat segu lõpu aktsepteeritusest ja samas kahetsusest, et ta jättis puuviljasalatikonservi õhtusöögil avamata. Naine tõdeb, et kahetsustunne avamata konservi üle oli suurem kui hirm lõpu ees:

I’ll never forget my odd sensations, on a calm acceptance of ‘the end’, the other a feeling of regret that I’d not opened a tin of fruit salad for tea – and now it was too late! [---] Looking back, I think the regret about the fruit salad was stronger than fear of all being over. (Last 2016: 124)

Nella tunnistab ka ise, et selliste tunnete segadik oli kummaline, kuid ei lange oma tunnete ja mõtete pikemasse kommenteerimisse. Tundub, et pommitamise hetkel langes Nella meeltele just kui loor, mis tegelikkust varjutas muutes hirmutekitava olukorra naise jaoks talutavamaks. Lastile oli raske hoomata mõtet võimalikust surmast, mistõttu haaras ta kinni sellest, millega suutis toime tulla – kahetsustundest õhtusöögil avamata jäänud konservipurgi üle. Pommituste tegelikust mõjust naise psüühikale saab aimu ka siis, kui Nella kirjutab, kuidas ta püüab majale osaks saanud purustusi likvideerida ja kuidas ta seejuures vaid tuimust tunneb (Last 2016: 124). Sellegi poolest tunneb Nella lausa kangekaelset kohustust hoida rõõmsameelsuse maski kindlalt ees. Järjekordsel pommitamisel ei kirjelda naine mitte hirmu, mis teda valdab, vaid selle hirmu füüsilist väljundit. Nella tervis on kehv ja ta veedab terve öö oksendades. Naine kirjutab, et peab suutma tervise juures püsida, sest pidevalt oksendades on raske rõõmsat nägu ees hoida.

(Last 2016: 127) Usun, et sellise sarkastilise märkusega, annab Nella märku, kuivõrd väsitav ja tüütu pidev “näitlemine” tema jaoks tegelikult on.

Apaatsustundest “sünnib” ka naise omamoodi kahestatuse tunne. Nella kirjutab, et tal on raskusi oma emotsioonidest arusaamisega kirjeldades, et tunneb, nagu oleks teda kaks isikut – üks, kes ei suuda märkamata jätta pommikahjustusi, mis tema majale on osaks saanud, ja teine, kellel on nähtust ükskõik. Nella väljendab järjekordselt ka uskumatust/üllatust selle üle, et suudab oma kahjusaanud kodu vaadata just kui kuskilt kaugusest, olemata ise päriselt kohal: *“If anyone had told me I could feel so detached at my little treasured home ruined, I could never have believed it.”*. (Last 2016: 129) Antud hellitava lause põhjal on näha, kui kallid Nellale ta kodu on ning usun, et see seletab ka seda, miks Nella oma majale osaks langenud purustusi vaadates ennast kõigest distantseerituna tunneb. Usun, et tegu on alateadliku reaktsiooniga, mille eesmärgiks on naist säästa. Nellat enda alla matta ähvardav meeleheide ja teisalt täielik tuimus, viib naist segadusse. Kahestatuse tundest kirjutab Nella ka hilisemates sissekannetes. Ta tõdeb, et üks pool temast on vaikne ja mõtlik, nautides vaikuse tervendavat jõudu. Teisalt on ta aga elav ja rõõmsameelne naine, kes seisab hea asjade toimimise eest ja kellel muretsemiseks aega pole. (Last 2016: 188) Nella tundmus, nagu teda oleks kaks, kinnitab ka esimeses peatükis välja toodud mitme “mina” päevikus eksisteerimise teooriat.

Lugedes sissekandeid, mille Nella pärast maja kahjustada saamist kirja on pannud, on tunda, et midagi on naises muutunud. On ju kodu ja selle korrashoid naise pärusmaa, kuid kui sõda nii otseselt naist puudutas, rikkus see tema jaoks midagi alatiseks ära. Nii kirjeldab ta suurpuhastust, mida igal kevadel teeb. Nella kirjutab, et eelnevatel aastatel koristas ta rõõmuga ja tundis tulemise üle uhkust, kuid sel aastal on see just kui kohustus, millega tahaks lihtsalt ühele poole saada. Nella kirjeldab oma kodu eest hooldamist, kui haige või vigasaanud lapse põetamist. Last lõpetab sissekande sõnadega, et miski suri temas pommitusööl ja võimalik, et sündis midagi uut. Naine mõtiskleb, kas ehk pandi alus mingile tasakaalule: *“Something died in me that night – and perhaps something was born. Perhaps a balance was struck.”*. (Last 2016: 176) Nella kodu valmistas rõõmu tema

endisele “minale”. Naisele, kes rõõmuga seisis hea selle korrasolemise eest. Kuid kui pommitamine sellele oma pitseri pani, tundus Nella mõistvat, et tema senine “mina” ei saa enam edasi eksisteerida. Võib-olla saab Nella aru, et nii nagu tema maja pole enam endine, ei saa ka tema enam kunagi endine olema.

Sõja edenedes saavad naises maad võtvad muutused veelgi märgatavamaks. Nella on stressist tingitud tervisehädade tõttu tugevalt kõhnunud, mis ei jää märkamata ka Cliffil, kes otsustab ema arsti juurde viia. Arst selgitab Nellale, et söögiisupuudus ja sellest tulenev kõhnumine on tingitud Nella liigsest osavusest oma emotsioonide allasurumisel. Arst tõdeb, et palju loomulik viis oleks hüsteeritseda ja nutta, kuid kuna naine seda ei tee, peab loodus leidma teistsuguse väljundi, et Nella tunnetega toime tulla. (Last 2016: 133) Sellegi poolest ei tundu naine arsti sõnu kuulda võtvat, sest ka edasiste sissekannete puhul annab Last mõista, et hoiab nii oma pere liikmete kui ka teiste inimeste ees oma tegelikke tundeid ja mõtteid vaka all.

2.6 Suhe abikaasaga ja selle roll naise ümberkujunemisel

Nella Lasti näol on tegu vaimselt tugeva naisterahvaga, kes hoolimata oma koduperenaise staatusest, on sõja algades sunnitud enda kanda võtma – vähemalt osaliselt – ka perekonnapea rolli. Kui võiks eeldada, et abielus on vaimselt tugevamaks pooleks mees, siis Nella puhul on lood teisiti. Just naine on see, kellele toetutakse ja kes peab aitama oma mehel sõjaajal enesekontrolli säilitada. Üks põhjusi, miks naine on otsustanud kõigi ees naeratust suul hoida ja hoolimata raskustest kõiki oma positiivsuse ja optimistlikkusega rahustada, peitubki tema abikaasas. Nella abielus on tugiroll kanda just naisel. Ikka ja jälle veendub Nella, et ei saa mehele oma hirmudest või muredest rääkida, sest see mõjuks

mehele laastavalt. Nella kirjutab vestlusest abikaasaga, kus mees teda kiidab, kuna Nella on alati julge ja tugev ning naine mõistab, et mehele oma hirmudest rääkimine rööviks abikaasalt tema usu naisesse. Seega jääb üle vaid naeratada ja vaikida: „*To confess my terrors would have been to rob him of his faith, so I smiled and said nothing.*“ (Last 2016: 60). Jääb mulje, et antud lause võtab kokku terve Nella abielu. See võib olla ka põhjuseks, miks naine peab vaikimist ja igas olukorras naeratamist niivõrd oluliseks oskamatagi ehk teistmoodi toimida. Naine teab, et oma tunnete alla vandudes, ei lähe kaua aega, kui ka tema abikaasa murdub ja see mõjuks Nellale ehk veel laastavamaltki. Naine peab leidma endas vaprust ka siis, kui tema kodulinna ründavad pommitajad ja naine tunneb kohustust hirmust hoolimata oma närvilist abikaasat toetada. Nella ütleb, et meest viiks see endast välja, kui ta teaks, kui kohutavalt hirmul Nella on: „*I think I'd like to cry or swear or something. I've got a tight knot in my head. My husband is very nervy, though, and it would upset him if he knew how terrified I felt.*“ (Last 2016: 114). Antud sissekanne näitab, kui kimpus Nella omaenda tunnetega on – naine ei oska isegi öelda, kas ta tahaks rohkem nutta või hoopis vanduda. Ta teab vaid seda, et tunneb vajadust mingilgi viisil oma emotsioone maandada. Kõik allasurutu moodustab Nella peas „tiheda sõlme“, mille lahtiharutamiseks ei paista aga võimalust olevat.

Olgugi, et Nella oli enne sõda klassikaline koduperenaine, kirjutab ta ühes oma sissekandes, kuidas ta on nooruspõlvest saadik tundnud vastupandamatut soovi minna rändama. Last kirjutab, et isegi keskeas tunneb ta aeg-ajalt tungi lahkuda. Nella tõdeb, et on isegi sellepärast kaalus alla võtnud, et kohapeal olemine ahistab teda:

[---] when I was younger I used to be nearly wild with the longing to be off and away. Even now [---] I have my wild fits – so intense that I've lost flesh so rapidly that my clothes have nearly slipped off me. The sound of a ship's siren [---] changed a busy capable housewife into a wild caged thing who could have set off without a backward glance – BUT there was always my two boys. (Last 2016: 25)

Ainuke põhjus, miks Nella on otsustanud selliseid tundeid endas alla suruda, peitub tema poegades, sest naine on tundnud, et peab andma endast kõik, et tagada poegadele see, millest tema on ilma jäänud. Nella nimetab ennast “metsikuks vangistatud olendiks”. Arvan, et põhjuseks pole vaid kihk reisida, vaid tõsiasi, et kodus, koos abikaasaga, tunneb naine ennast endale seatud piirangutest ahistatuna. Võimalik, et Nellale pole kunagi pelk abielu- ja koduperenaise elu sobinud, kuid ta pole seda julgenud endale tunnistada. Nagu näha, siis Nella ei maini poole sõnagagi, et lisaks poegadele oleks ka tema abikaasa (kelle nimegi päevikus ei nimetata) põhjuseks, miks ta kodust siiski lahkuma ei soostu. Rutates ette, võin öelda, et Nella kirjutab oma abikaasast ainult siis, kui tunneb, et mehele toeksolemine ja tema eest hoolitsemine muutub liiga kurnavaks või kui abikaasa teda ärritab.

Nella sissekannetest on näha, et naine ei tunne oma mehe vastu austust ja vahest et isegi põlgab teda. Sõja lõpuks on Nella taibanud, et ei suuda enam iialgi pöörduda tagasi tavalise koduperenaise rolli juurde ja mulle tundub, et üha süvenev põlgus ja tüdimus on vastus sellele, et mees teda ikka ja jälle nendesse raamidesse tagasi tahab suruda. Mees ei paku Nellale seda, mida naine vajab ja see on põhiliseks põhjuseks, miks naine ängistust tunneb. Seda kinnitab ka Nella sissekanne, kus ta kirjutab, et igatsus pika ja intelligentse vestluse järele lausa lämmatab teda: „[---] *the longing to talk and listen to intelligent conversation sometimes chokes me.*“ (Last 2016: 198). Isegi, kui naine üritab algetada vestlust millegi teemal, millest raadios räägitakse, ei pane abikaasa teda tähele. Nella meenutab, kuidas ta abikaasa kiitis oma sõbrale, et on õnnelik, et Nella näol on kodus nii võrratu kokk ja kuidas mehe lemmiktegevus on söömine. Nella kirjutab sellepeale, et ta võiks karjuda: „*He told a friend that his main thought and chief delight was his food [---] He added piously that he was always thankful I was such a marvellous cook and manager! Sometimes I could YELL.*“ (Last 2016: 198) On selge, et Nellat mehe pealiskaudsus marru ajab. Kuna naisel pole päriselt võimalik karjuda – vähemalt pole ta seda nõus tegema – kirjutab ta sellisest võimalusest oma päevikus, rõhutades oma soovi kirjutades sõna „yell“ trükitähtedega. Nella pettumus mehes on käegakatsutav. Tundub, et Last veendub, et tema abikaasa näeb teda

vaid koduperenaisena mitte inimesena, kellega intelligentset vestlust arendada. Selle peale kirjutab Nella, kuidas soovib „maha koorida“ need kannatlikkuse, rõõmsameelsuse ja armsuse kihid, mis teda nagu soovimatud riided lämmitavad ning mõtiskleb, mis võiks talle nende kihtide alt vastu vaadata: „*I feel I'd like to peel off the layers of 'patience', 'tact', 'cheerfulness', 'sweetness' that smother me like layers of unwanted clothes. What would I find under all the tappings I'm credited with? I might be surprised!*“ (Last 2016: 198-199). Nella mõistab, et kõik need aastad on ta võtnud omaks rolle ja käitumismalle, mis ei kuulu tegelikult temale ja mille all võib olla tema tegelik „mina“, kes ootab alles avastamist. On näha, et sellise võimaluse olemasolu tekitab naises elevust ja annab talle ehk ka nii vajalikku lootust.

Sõda sundis inimesi oma rolle ühiskonnas ümberhindama, mille tõttu avastasid naised ennast tihtipeale uutest ja täiesti ootamatutest rollidest. Nii ka Nella puhul, kelles päeviku lõpuks on toimunud märgatav muutus. Ühes 1941. aasta sissekandes kirjeldab Nella vestlust abikaasaga, kus tema mees on üllatunud, et kuigi enne sõda oli naise tervis kehv, siis nüüd, sõjaajal, on naine töökam ja aktiivsem kui kunagi varem. Nella toob põhjenduseks rütmi, mille ta on oma elus leidnud ja tänu millele on ta loobunud pidevalt võitlemast. Nella kirjutab, et oli sunnitud oma jutu katkestama, sest nägi mehe näol üllatust ja haavumist: „*Well, I'm in rhythm now, instead of always fighting against things' – but stopped when I saw the hurt, surprised look on his face.*“ (Last 2016: 151) Naine mõistab, et abikaasa ei saa kunagi aru, et aastad, kui Nella pidi vaikselt istuma ja tegema vaid seda, mis mehele meelepärane, olid tema jaoks meele ja keha orja-aastad: „*He never realises – and never could – that the years when I had to sit quiet and always do everything he liked, and never the things he did not, where slavery years of mind and body.*“ (Last 2016: 151). Naine võrdleb oma abielu meele ja keha orjusega, mis võib lugejat üsnagi ootamatult rabada. Selle sissekande põhjal jääb mulje, et Nella abielus on väga vähe rõõmu olnud, üksteise mõistmisest rääkimata. Seda enam võib naine näha sõjas võimalust ennast neist ahistavatest köidikutest vabastada. Usun, et Nella on suutnud leida endas jõu vaadata Teisele maailmasõjale kui enese uuestisünnile.

Oma abielule kui orjapõlvele viitab Nella ka ühes hilisemas sissekandes, kirjutades, kuidas ta abikaasale häid jõule soovis ja viimane selle peale ainult mühatas. Nella mõtleb kibedusega, et on üle 32 aasta kogenud „orjust“: on olnud üle ootuste kannatlik, teinud nende majast kodu, valmistanud mehele alati hästi valmistatud roogasid ja ikkagi kohtleb mees teda kui tühipaljast teenijat:

I looked at him. I thought, 'Over thirty-two years of slavery, patience beyond belief, your house kept a home, whatever happens, your meals ready always, perfectly cooked and served – yet I'm treated with less consideration than the average man would dare to treat a servant. [---]' “. (Last 2016: 251)

Jälle kord tunneb naine pettumust oma mehe käitumise tõttu ja usun, et just see ajendabki naist veel rohkem iseennast otsima ja kehtestama. Naine kirjutab „väikesest vilkuvast leegist“, mis aina madalamalt põleb, viidates ilmselt sellele, et ta näeb üha vähem oma abielul mõtet ja üha vähem tunneb ta poolehoidu selle mehe vastu, keda kutsub abikaasaks. Kuigi Nella tunneb täiesti ootuspäraselt, et võiks enesehaletsusest ja masendusest nutta, leiab ta, et sellel pole siiski mingitki mõtet: „*I felt as if a little flickering flame burned even lower. [---] I could have howled with self-pity. I felt so dead-tired, and I also felt depressed – but what's the use anyway?*“.

(Last 2016: 241)

Arvan, et Nella on nii füüsiliselt kui ka vaimselt niivõrd kurnatud, et tema emotsioonid on jälle kord segunenud apaatsusega, tänu millele naine suudabki oma tundeid enda seest väljumas hoida. Arvan siiski, et kuhtuva leegi motiivi kasutamine ei näita Nella sisemise tule kustumist. Pigem tundub, et pärast sõja algust on Nella üha rohkem astunud samme iseenda leidmise teel. Tõsiasi, et Nella kirjeldab oma abielu kui orjapõlve, näitab veelgi helgemalt, kuidas naine tunneb ängi talle ühiskonna ja oma abikaasa poolt seatud piirangute pärast. Tänu sõjale – kui nii saab öelda – leiab Nella endas julgust ja jõudu need piirangute ahelad murda ning nõuda ja olla midagi rohkemat. Kui enne sõda nägi Nella ennast kui alati alandlikku koduperenaist, siis nüüd hakkab ta endas nägema midagi enamat, kedagi, kes pole oma abikaasast sugugi kehvem ja kellel on tulevikuväljavaated (Salter 2008: 5).

Sõja poolt pakutud võimalusi märkavad peale Nella ka teised Ühingu naised. Nella kirjutab Ühingu liikmetega toimunud vestlusest, kus naised arutlesid, kas nad tahaksid minna tagasi sõjajaeelsesse aega. Nella avaldab naistele oma arvamuse, mille kohaselt ta ei taha ühtegi elatud aastat enam uuesti elada, vaid vaatab pigem tulevikku. Naised juurdlevad, kas sõda võiks vabastada inimesi senistest tabudest ja piirangutest. Jällegi avaldab Nella avameelselt arvamust ja tõdeb, et on pigem põnevil tuleviku pärast ja hoolimata sõjast, ei tahaks minna ajas tagasi. (Last 2016: 151) Just sõda on andnud Nellale võimaluse iseennast tundma õppida ja ennast kehtestada. Sõja põhjustatud eluraskused on käima lükanud muutumisprotsessi, mis on Nellas ilmselt ammu oodanud võimalust ennast ilmutada. Nella tõdeb ka ise, et on muutumas nõudlikumaks ja temas on pead tõstmas naisõiguslane.

Kui pommitamised muutuvad sagedasemaks ja vajadus maa-aluste varjendite järele süveneb, tunneb Nella viha, et valitsus tegutseb oma inimeste aitamiseks alles pärast seda, kui suur hulk inimesi on hukkunud. Nella kirjutab, et tema oleks teistmoodi toiminud ja seisnud hea selle eest, et vajalikud ettevalmistused inimeste kaitsmiseks oleks juba enne pommitamisi tehtud: „*So they are going to have deep shelters at last [---] After all the time wasted and lives lost. [---] I wish I could have arranged it.*“ (Last 2016: 70). Naine tunnistab, et tunneb tungivat soovi karjuda ja teha ükskõik mida, et protestida: „*After all these peaceful years, I discover I’ve a militant suffragette streak in me, and I could shout loudly and break windows and do all kinds of things – kick police-men perhaps – anything to protest.*“ (Last 2016: 70). Nella on avastamas, et ei lepi enam pelgalt kuuleka naise rolliga, olgu seda siis abielus või elus üldiselt. Naises on tekkimas julgus, mida seal varasemalt polnud või on ehk asi selles, et enne sõda ei pööranud Nella riigis toimuvale sellist tähelepanu nagu nüüd. Igatahes on Lastil kujunemas omad tõekspidamisest, mida ta ei karda väljendama. Oma rolli võib selles mängida ka varasemalt allasurutud rahulolematuse. Nella sissekandest jääb mulje, et temas on palju frustratsiooni, mis otsib protestimise näol väljundit. Päeviku ja sõja-aastate edenedes saab seega näha, kuidas muidu malbest ja leplikust koduperenaisest on saamas mässumeelne ennast avastav ja senistele reeglitele vilistav naine. Nella näeb uue pilguga ka oma abikaasat, kellega ta enda sõnul ei

tunne enam ei füüsilist ega vaimset lähedust. Nella kirjutab, et kuna tema pojad on suured ja kodust läinud, ei ole tal enam pere: „[---] *I looked at him and could not think of any kind of intimacy, mental or physical. The boys have gone out of my life. I've no family round me. I felt my whole married life was a dream – so very odd!*“ (Last 2016: 232). Nella võrdleb oma abielu unenäoga, mis viitab sellele, et naine ei ole tundnud ennast abielus kunagi sada protsenti kohalolevana. Samuti väljendab Nella ennast väga konkreetset, kui kirjutab, et poegade kodust lahkumisega pole tal enam perekonda. On selge, et oma abikaasat Nella perekonnaks ei pea.

Nella silmad ei avane ainult suhtes abikaasaga, vaid meeste suhtes üleüldiselt. Ta näeb oma generatsiooni meeste probleemi, milleks on nende arvamus naistest kui kellestki, kelle eest tuleb hoolt kanda ja kes ei taipa, kui väga naised pingutavad, et väheste ressurssidega tervet perekonda üleval pidada: „*Trouble with menfolk of my generation, they looked on women as 'to be cared for' – and did not realise how hard we worked, how small an allowance we had to bring up our families on [---].*“ (Last 2016: 203). Nagu näha, pole ta pettunud vaid oma abikaasas, vaid pea kõikides oma generatsiooni meestes, et nood naisi alahindavad. Nella näeb aga üha enam, kuidas nii tema enda, kui ka teiste tema sookaaslaste roll on muutumas. Ta kirjeldab pealtnäha tühiseid muutusi, mida on märganud nii endas kui ka oma sõprades. Naine mõtleb koduste toimetuste peale, millele enne sõda pöörati palju suuremat tähelepanu ja mille sooritamine oli omate pühalik riitus. Naine tõdeb, et nüüdsel ajal pöörab ta kodustele toimetustele tähelepanu siis, kui tal selleks aega on. Nella tunnistab, et ei usu, et naised, kes on saanud lõpuks võimaluse teha ära midagi, millel on tähendust, pöörduksid tagasi oma seniste triviaalsete rollide juurde: „*I wondered if people would ever go back to the old ways. I cannot see women settling to trivial ways – women who have done worthwhile things.*“ (Last 2016: 205) Tundub, et Nella küsib ka endalt, kas ta oleks võimeline pärast sõda oma endise elu juurde naasma. See on küsimus, mille ei saa kergekäelist vastust anda ja ehk sellepärast naine oma sissekandes naistest üleüldiselt räägibki, lisamata kommentaari oma enda elu kohta. Usun, et Nella on teadlik, et lubades endal enamat tahta, võib tema abielu ja kodune elu veelgi enam kannatada saada.

Nella märkab ka endas uusi külgi. Ta ütleb, et on hakanud taipama, et on tegelikult nutikas naine, mitte harimatu või veider, nagu ta ennemalt lubas endal arvata: „*I'm beginning to see I'm a really clever woman in my own line, and not the 'odd' or 'uneducated' woman that I've had dinned into me.*“ (Last 2016: 227). Usun, et enda võimekuse tunnistamine annab naisele varasemalt vajaka jäänud jõudu. Kui päeviku esimese poole sissekanded peegeldasid Nella meeleheidet, ängi ja masendust, siis iseenda tundmaõppimine on naisele andnud uue eesmärgi. Sissekanded on muutunud elavamaks ja naine kirjutab neis tihti peale avastustest iseenda ja elu kohta üleüldiselt. Nella on hakanud asjadele uue pilguga vaatama, mis viib teda erinevate arutluskäikudeni. Väga ettenägelikult kirjutab Nella, et usub, et tuleviku abieludes on olulisel kohal just partnerlussuhted, kus üks pool ei ole teisest parem ja kus üksteisega räägitakse. Nella võrdleb oma majapidamist äriga, mille juht ta on ja leiab, et naise tulekski võtta kui partnereid: „*I feel that, in the world of tomorrow, marriage will be – will have to be – more of a partnership, less of this 'I have spoken' attitude. [...] I run my house like a business [...] Why, then, should women not be looked on as partners, as 'business women'?*“ (Last 2016: 227). Nella on võtnud vastu kindla otsuse mitte lasta oma abikaasal ennast enam „teenija“ seisusele alandada. Naine viitab endale kui ärinaisele, kellel on majapidamise näol õlgadel suur vastutuskoores, millega saab hakkama vaid tema ise. Võimalik, et ka Nellale endale on uudne tunnistada oma senise koduperenaise rolli raskust, millega ta siiski suurepäraselt hakkama on saanud. Naine tunnistab ka ise, et tema mõtted pole tema ajaga kooskõlas ja et ta pole enam nii kannatlik, kui ta varem oli, tõdedes ka, et tal pole enam oma abielusuhtes illusioone, mis tema otsustusvõimet varjutaksid (Last 2016: 227).

Kuna mu uurimismaterjaliks on vaid Nella sõjaaegsed päevikud, ei oska ma öelda, kui palju mõtles ta naiste ja meeste rollidele ühiskonnas enne sõda. Kuid sõjaaegne Nella tundub üha rohkem hoomavat naiste ja meeste vahet ühiskonnas. Nii juurdleb ta ühes sissekandes, kellena sooviks pärast surma taassündida. Nella tõdeb, et sooviks sündida mehena, sest siis oleks tal vabadust minna kasvõi maailma otsa ja teha mida hing ihaldab: „*I think I'd like to be a man and have the freedom to go to the far ends of the earth, to do things and see*

places, to go where few, if any, have travelled, and be clever enough to write about it.“ (Last 2016: 182). Nella lööb välja ebaõiglustunne meeste ja naiste õiguste erinevuse pärast. Naine teab, et oma soo pärast on tal jäänud, ja jääb ka edaspidi, palju tegemata.

2.7 Sõja lõpp ja sellega seotud elumuutused

Ühel hetkel hakkab aga lähenema ka kauaoodatud sõja lõpp. Kui sõda kuulutatakse Euroopas lõppenuks, kirjutab Nella, et ei reageeri uudise peale nii, nagu võiks oodata: ei mingit pulsi kiirenemist või tänulikkust: *“We felt no pulse quicken, no sense of thankfulness or uplift, of any kind. Personally, I’ve felt more thrilled on many occasions by news on the air.”* (Last 2016: 247). Nella sõnadest kumab läbi väsinud pettumust. Nella võtab sissekande kokku nentides, et kõik emotsioonid on inimestest välja imetud. Seda on teinud igapäevased uudised sündmustest, mis sõjaga kaasas käisid ja juhtumised inimeste enda eraeludes: *“I think, ‘Emotion is drained out of us – sapped, day by day, by news of events, and by happenings in our own tittle lives.’”* (Last 2018: 248. Hoolimata headest ja kauaoodatud uudistest, ei suuda Nella ja ka paljude teiste mõistus seda koheselt hoomata. Elades juba aastaid pidevas pingeseisundis ja olles valmis hulleimaks, on raske uskuda ja teatavaks võtta uudiseid sellest, et senine olukord võiks jälle tagasi endiseks muutuda. Nella puhul võis tegu olla ka osalise hirmuga sõjaeelse elu taastumise ja oma seniste rollide juurde tagasiasumise suhtes.

Sõjalõpuga tuli inimestel endale esitada küsimus – mis saab edasi. Selle küsimuse esitas endale ka Nella ja kuigi tema töö Ühingus oli jõudmas otsakorrale, ei tundnud ta mingisugustki kergendust, et saab tagasi oma igapäevaelu juurde tagasi pöörduda. Naine kirjutab, et töö Ühingus oli ainuke asi, mis teda tasakaalus hoidis ja aitas tal öösiti puhata. Last teadis, et tegutseb õige eesmärgi nimel ja tema töö andis talle jõudu hommikul üles ärgata: *“The knowledge that I was ‘keeping things moving in the right direction’, in*

however small a degree, steadied me, helped my tired head to rest peacefully at night, and have the strength to begin again when morning came.” (Last 2016: 251) Nella tunneb kurvastust, et see periood tema elus hakkab lõppema ja tunnistab, et ei suuda tagasi sõjaeelse elu juurde pöörduda. Nella kirjutab, et vaadates oma mehe “ilmetusse rahulikku” näkku, ei suuda ta uskuda, kuidas mehel on õnnestunud terve nende abielu jooksul tema üle domineerida. Naine väljendub väga tundeliselt, et iial enam ei lase ta kedagi ennast närvivapustuseni viia viidates eelnevatele abieluaastatele, kui naine alandlikult kõike talus ja seetõttu tema vaimne tervis kannatas:

I looked at his placid, blank face and marvelled at the way he had managed so to dominate me for all our married life, at how, to avoid hurting him, I had tried to keep him in good mood, when a smacked head would have been the best treatment. [---] Rather was I a frayed, battered thing, with nerves kept in control by effort [---] and 'nervous break-downs' were the result. No one would ever give me one again, no one. (Last 2016: 251)

Nella on oma sissekandes väga avameelne ja lugejat võib koguni rabada naise vaenulikud tunded oma abikaasa vastu. Tõsiasi, et Last on pidanud ennast terve abielu vältel alla suruma ja tegema kõik selleks, et mehel oleks hea, pani idanema seemne, mis oma sõja lõpuks oma vilju ilmutab. Nella on kogu austuse ja sümpaatia oma mehe vastu kaotanud ja näeb nüüd selge pilguga, et tema varasemate vaimsete probleemide põhjustajaks oli tema mees. Nella on leidnud endas jõu, mida temas enne sõda polnud. Ta on otsustanud, et tema senine elu peab muutuma ja sealjuures ka tema abielu. Alandlikust koduperenaisest on saanud eneseteadlik naine, kes ei lase oma mehel enda üle valitseda.

Lisaks Naiste Vabatahtlikule Ühingule, töötas Nella ka Punase Risti taaskasutuspoes, mille eesmärk oli koguda raha, et saata abipakikesi Inglismaa sõjavangidele. Nella tunneb suurt kurvastust, et pood suletakse. Ta kirjutab, et tundis seal töötades ennast just kui sõdurina. Naine tunnistab, et kui tema vabatahtliku töö läbi saab, tuleb tal leida mõni uus väline huviobjekt, sest ta ei kavatsegi jätkata seda “haaremi eksistentsi” laadset elu, mida tema

abikaasa nii ihaldusväärseks peab: *“I can never go back to that harem existence my husband thinks so desirable.”*. (Last 2016: 257-258) Kuigi Nella igatseb vabatahtlikku tööd taga, on kurbus selle töö lõppemise üle põhjustatud ka kartusest, et pärast sõda nõuab abikaasa Nellalt taas sajabrotsendilist koduperenaiseks olemist. Naine teab, et peab leidma omale huviobjekti, sest vastasel juhul on ta jälle alguspunktis tagasi.

Kuigi sõja lõpp oli oodatud, tõi see siiski kaasa omad probleemid ning võis tekitada inimestes üllatavaid ja ebaootuspäraseid tundeid. Nii kirjutab Nella, et tunneb oma meelt olevat kaootiline, sest kõik tundub mööda libisevat ja muutuvat: *“My mind at times seems chaotic. I feel everything slipping and changing, like it did when war first started.”* (Last 2016: 262). Nella jaoks ei erine olukord sellest, kui sõda algas. Naine tunneb, et sõja-aastatel üles ehitada õnnestunud uus elu on jälle kord mälestusteks muutumas. Kauaoodatud jõudeolek ei olegi enam nii ihaldusväärne, sest muutused tekitavad naise ellu täitmata lünkasid. (Last 2016: 262) Naist teeb murelikuks oht tema vastehitatud iseseisvusele ja võimetuse tunne oma tuleviku üle ise otsustada. Sõja lõppedes on Nella sunnitud ümber hindama ka oma abielu ja otsustama, mis saab edasi. Nella abikaasa avaldab pahameelt selle üle, et hoolimata sõja ja vabatahtliku töö lõpust, viibib naine endiselt vähem kodus. Nellani on jõudnud järjekordne mõistmine – ta saab aru, et tema ja abikaasa vaheline suhe pole armastus, vaid hoopis hirm elu ees ja vaimuvaesus:

I thought of the false sentiment my generation had been reared with, the possessivness which stood as the hallmark of love, with no regard to differences in temperament, inclination or ideals when the 'head of the house' was a head, a little dictator in his own right [---]. (Last 2016:264)

Nella tunneb, et armastatud inimest ei tohiks alla suruda ja oma tahtele allutada. Ta võrdleb oma abikaasat “väikese diktaatoriga”, kes leiab, et tal on õigust oma naise üle valitseda. Kui enne sõda oli Nella sellise abielurolli suhtes leplik ja küsimusi selle õigsuses endale ehk ei esitanud, siis nüüd on Nella mõistnud, et tegu on probleemiga, mis on tema generatsioonile omane. Oma teise poole üle valitsemist võrdsustatakse armastusega,

jätmata ruumi temperamendierinevustele või ideaalidele. (Last 2016: 264) Tõsiasi, et Nella on sõja jooksul muutunud, ei jää märkamata ka naisel endal. 1945. aasta 9. augusti sissekandes kirjutab ta, kuidas enne sõda tavatses ta ikka seltsielu elada ja isegi nautis seda, kuid nüüd tunneb rõõmu väikestest asjadest nagu koldetulest ja rahus ja vaikuses raamatu lugemisest. Nella kirjutab, et sõda on teda muutnud rohkem, kui ta esialgu arvas:

It is odd, though. I used to long to be off and away – could get ready at a moment's notice ofr any little outing, when I got an invitation. Now I feel I cannot be bothered, that peace and quiet are jewels of high price [---]. War has changed me, more than I realised. Six years when you are fifty-five are a good many. (Last 2016: 268-269)

Nagu Nella puhul on tavaliseks kujunenud, ei kirjuta ta otsesõnu, mis tundeid sõja lõpp temas tekitab ja millise märgi sõda talle jätnud on. Ta lihtsalt nendib, olles ka ise üllatunud, et sõda on teda muutnud ja võtab sissekande kokku nentides, et 55-aastaselt on kuus aastat pikk aeg. Arvan, et just see lause, mis on kirjutatud selliselt, et silmad sellest lihtsalt üle rändaksid tõmbamata endale pikemat tähelepanu, võtab Nella tunded kokku. Olgugi, et naine on läbi teinud suure arengu ja leidnud elus uue sihi, on ta väsinud. Nüüd, kui sõda on läbi, lubab Nella seda endale tunnistada, kuid sedagi talle omaselt, peites lause tegeliku mõtte selle lihtsate sõnade taha. Väsimusele viitab ka päeviku viimane sissekanne, kus Nella kirjutab, et inimesed juubeldavad tänavatel, olles sõja ametliku lõpu üle rõõmsad, kuid tema tunneb oma tunnete üle pettumust. Oodatud rõõmujoovastus jääb tulemata ja naine tunneb vaid vaikset tänutunnet: *“I feel disappointed in my feelings. I feel no wild whoopee, just a quiet thankfulness and a feeling of 'flatness'. [---] I think I'll take two aspirins and try and read myself to sleep.”*. Päeviku viimane sissekanne lõppeb Nella otsusega võtta kaks aspiriini ja püüda ennast magama lugeda. (Last 2016: 272)

Kokkuvõte

Kuigi Nella Last alustas päevikupidamisega MO projekti raames, on raske öelda, kas kirjutamine aitas naisel sõjakogemusega paremini toime tulla. Naine ei maini päevikus kordagi, et päevikupidamine talle kuidagi oluline oleks või et lisaks eesmärgile projektis osaleda, oleks kirjutamisel ka mingi muu põhjus. Ehk ei olnud Last ka ise päris kindel, kas lisaks ülesandele kirjutada, tegi ta seda ka iseenda pärast. Päeviku sissekanded näitavad siiski üsna selgelt seda, et päevik siiski aitas Nellat nii palju, et võimaldas naisel väljendada oma mõtteid ja tundeid ajal, kui ta seda kellelegi teisele ei usaldanud teha. See võib väita, et päevikul oli Lasti jaoks vähemalt teatud määral ka teraapiline toime. Nii võis pommitamistest tekitatud hirm leida leevendust juhtunu kirjapaneku kaudu ja sündmuse omadel tingimustel uuesti läbielamise näol. Võimalik, et just seetõttu vähendas Last hirmutavatest olukordadest kirjutades sageli sündmuste tegelikku kaalukust. Esimeses peatükis välja toodud Philippe Lejeune'i neljast päeviku funktsioonist (eneseväljendus, refleksioon, aja seiskamine, kirjutamise nautimine) kehtivad Lasti päeviku puhul enim eneseväljenduse ja kirjutamise nautimise funktsioonid. Kuigi Nella hakkas päevikut pidama MO üleskutsel, on ilmseks tõendiks kirjutamise nautimisest tõsiasi, et naine ka pärast sõda kirjutamisega jätkas ning seda peaaegu oma surmani. Eneseväljenduslik funktsioon võimaldas Lastil aga kogetud pingeid maha laadida ja painavaid mõtteid kirjalikul kujul jäädvustada, et seeläbi toimu juurest edasi liikuda.

Sagedaseks emotsiooniks, mida Last erinevate sündmuste vahendustes väljendas, oli peamiselt üllatus – üllatus suutlikkuse üle säilitada kriitilises olukorras külma närvi või üllatus endas toimuvate muutuste üle. Tihtipeale ei väljendanud Nella mingeid emotsioone, tõdedes ka ise, et tunneb vaid tuimust. Kinnitust saab ka Nicole Fayardi teooria kirjutamisest kui mässamise viisist. Peamiselt mässas Nella oma senise rolli vastu abielus. Sellegi poolest leian, et kirjutamine oli ka omamoodi mäss sõja vastu. Osaledes MO

projektis, oli Nellal väga oluline osa Teise maailmasõja jäädvustamisel tulevastele põlvetele. Sündmuste kirjapanek võis olla osalt tema viis näidata, et ta ei alistu tekkinud olukorrale. Olgugi, et tegu oli MO päevikuga, oli päevik ainuke koht, kus naine sai oma abielust ja suhetest abikaasaga avameelselt rääkida. Oma päevikus oli naine see, kelle käes ohjad on isegi, kui tema abielus see nii polnud. Nõustun Fayardi seisukohaga, et kirjutamine aitab vabastada inimene “mina” piirangutest, mille Nella puhul püstitasid tema abielu ja rahulolematuse senise eluga.

3. ETTY HILLESUMI PÄEVIK

Valisin teiseks analüüsitavaks allikaks Etty Hillesumi päeviku, kuna pean oluliseks oma töös ka sellise sõjasündmuse poolt tekitatud kogemuse vahendamist, mille autori elu sõja tõttu radikaalselt muutus. Etty päevik esindab nende naiste kogemust sõjast, kes langesid poliitilise vägivalla ohvriks ja seetõttu ka hukkusid. Etty Hillesumi näol on tegu juuditaringa, kelle päevik on naise rikkaliku sisemaailma peegeldus. Olenemata tõsiasjast, et sakslastest hõivatud Hollandis muutus juutide elu üha ebainimlikumaks, suutis naine iseendaks jääda ja vaadata toimuvale kaine pilguga, kaotamata sealjuures iseenda inimlikkust. Hillesumi kogemused ei piirdunud vaid sõja põhjustatud igapäevaelu muudatustega, vaid Etty, olles ka juut, pidi omal nahal kogema tagakiusamist ja elu Westerborki transiitlaagris. Seetõttu avaneb Hillesumi päeviku näol lugejale hoopis teistsugune maailm, mille puhul sõda on jälle kord inimhinge vormijaks.

3.1 Etty Hillesum

Etty Hillesum sündis 1914. aasta 15. jaanuaril Hollandis. Naise õpetlasest isa Dr Louis Hillesum oli hollandi-juudi, Etty ema Riva aga vene päritolu. Ettyl oli ka kaks nooremat venda – Jaap ja Mischa, kellest esimene oli andekas meditsiini ja teine muusika alal. Nii Jaap kui ka Mischa kannatasid vaimsete probleemide käes ja olid ravil psühhiaatriaasutustes. (Woodhouse 2009: 1)

Etty ilmutas juba varases nooruses arukust ja intelligentsust ning alustas 1932. aastal Amsterdami Ülikoolis õpinguid õigusteaduse erialal. Seejärel astus naine Slaavi keelte teaduskonda. Huvi vene keele vastu, mille üheks põhjuseks oli ilmselt Etty ema vene päritolu, tõi kaasa ka väikese seltskonna õpilasi, kellele Etty hakkas vene keele eratunde andma. (Gaarlandt 1996: xvi-xvii) Naine asus vahetult enne sõja algust elama majja, mille omanikuks oli Han Wegerif – 62-aastane lesk, kellega Ettyl mõne aja möödudes intiimsed suhted tekkisid. Suures majas elasid veel ka Wegerifi 21-aastane poeg Hans; sakslannast kokk Käthe; poliitiliste suundumustega Bernard ja medõde Maria Tuinzing, kellest sai Etty üks parimaid sõpru. (Hillesum 1996: xvii) Antud seltskond oli Ettyle pere eest ja naine suhtles nendega rohkem kui oma perekonnaga, kellega Hillesumi suhted olid keerulised.

Etty Hillesum oli päevikupidamisega alustades 27-aastane. Tema käsikirjalised päevikud, mis koosnesid kaheksast vihikust, hõlmavad 1941.-1942. aastat, sõja-aastaid, mis Hillesumi jaoks olid ühtlasi isikliku kasvamise ja vabanemise perioodiks. (Gaarlandt 1996: xiii) Võrreldes Nella Lastiga räägib Hillesum oma päevikus sõjast, ja kuidas see teda igapäevaselt mõjutab, võrdlemisi vähe, keskendudes pigem oma vaimse arengu vahendamisele ja analüüsile. Etty päevik ilmus trükkis alles 40 aastat pärast tema surma. Hillesum, kes aimas, et laagrist ta elusana ei pääse, kuid soovis oma teadmisi ja lugu jagada tulevaste generatsioonidega, palus oma majanaabril ning heal sõbrannal Maria Tuinzingil anda päevikud pärast sõda kirjanikust sõbra Klaas Smeliku kätte. Smelik oli ainuke kirjanik, keda Etty tundis ja ta lootis, et mehel õnnestub päevikutele kirjastaja leida. Siiski jäid päevikud aastateks kirjastamata, kuni Smeliku poeg Klaas A. D. Smelik haaras ohjad enda kätte ja õnnestus selles, milles oli ebaõnnestunud tema isa – Etty päevikud ilmusid 1981. aastal trükkis. Päevikud olid 1996. aastaks ilmunud neljateistkümnes riigis ja tõlgitud kaheteistkümnesse keelde. (Gaarlandt 1996: xxiii) Raamat, mida mina oma töös kasutan ja mis on ilmunud 1996. aastal, on esimene, mis sisaldab endas nii Etty päevikuid kui ka tema kirju.

Kuigi Etty oli oma majanaabritega lähedane ja pidas neid oma perekonnaks, moodustas teise, ja Etty elus isegi suuremat rolli mänginud suhtluskonna Ettyst aastaid vanem Julius

Spier ja tema järgijad. Spierist, kelle soovitusel tõenäoliselt Etty pävikupidamisega algust tegigi, sai naise elus erakordselt oluline inimene. Võib öelda, et just Julius Spier oli mees, tänu kellele Etty eneseleidmise teele asus ja seeläbi drastilise muutuse läbi tegi. Julius Spier, kes õppis koguni analüütilise psühholoogia rajaja Carl Gustav Jungi käe all ja kellele Etty oma pävikus viitas kui S'ile, tegelese käejoonte uurimisega ja nimetas oma uurimisvaldkonna „psühhokhiroloogiaks“ (*psychochirology*). Samuti juudipäritolu mees sündis ja elas Saksamaal, kuid emigreerus 1939. aastal Hollandisse. (Gaarlandt 1996: xiv) Naiste seas populaarne mees ei jätnud külmaks ka Ettyt ja nad said väga lähedasteks. Etty, kellel tekkis sõja algusaastatel huvi ka psühholoogia vastu, ühines Spieri ja tema grupiga, kellega mees arutles käejoonte lugemise ja psühholoogia teemadel. Spierist sai neljaliikmelise grupi – sh Etty – terapeut. Pärast kolme või nelja teraapiaseansi sai Ettyst aga Spieri assistent. (Gaarlandt 1996: xvii)

Etty elutee lõppes 1943. aasta septembris Auschwitzi koonduslaagris, kuhu ta pärast Westerborki transiitlaagris viibimist viidi.

3.2 Esimene sissekanne ja pävikupidamise eesmärk

Etty teeb oma esimese päeviku sissekande 1941. aasta 9. märtsil, väljendades oma kirjutises tunnete keerulisust, mis tal seoses pävikukirjutamisega alustamisega on:

This is a painful and well-nigh insuperable step for me: yielding up so much that has been suppressed to a blank sheet of lined paper. The thoughts in my head are sometimes so clear and so sharp and my feelings so deep but writing about them comes hard. The main difficulty, I think, is a sense of shame. So many inhibitions, so much fear of letting go, of allowing things to pour out of me, and yet that is what I

must do if I am ever to give my life a reasonable and satisfactory purpose.
(Hillesum 1996: 3)

Etty esimesest sissekandest saame tema kohta üsnagi palju teada. Hillesum ei tee saladust sellest, et pävikupidamisega on keeruline ja ebamugav algust teha. Naine tõdeb, et tema jaoks on valulik ja ületamatult raske võtta kokku kõik see, mis on olnud tema sees allasurutud ja panna see paberile kirja. Etty ülestunnistus temas valitseva segaduse kohta näitab naise omadega kimpusolemist ja valmisolekut tegemaks mida iganes, et seda muuta. Etty kirjutab, et tema mõtted on vahel nii selged ja teravad ning tema tunded sügavad, kuid nendest kirjutamine on raske. Naine peab põhjuseks häbi, sest teab, et tal tuleb mööda saada sisemistest tõketest ja hirmust lasta lahti, et lubada seeläbi kõigel endast välja voolata. Etty ei täpsusta, millest tuleks lahti lasta või milliseid sisemisi tõkkeid ta silmas peab, kuid leiab siiski, et kirjutamine ja lahtilaskmine on vajalikud andmaks oma elule mõte, mistõttu sunnib naine ennast ebamugava tegevusega jätkama. Erinevalt Nella Lastist, otsib Hillesum oma elule mõtet juba pävikupidamisega alustades. Seega võib öelda, et Etty puhul on pävik enese mõtestamise ja mõistmise vahendiks.

Nagu näha, alustab Etty pävikupidamisega eelkõige seetõttu, et ta pole oma elu ja iseendaga rahul. Kuigi ta seda otse välja ei ütle, alustab naine pävikupidamisega suure tõenäosusega just Spieri õhutusel, kellest saab tema terapeut. See tähendab, et Etty pävikul on algusest peale just teraapiline funktsioon. Just kirjutamisega algust tegemise eesmärk on see, mis Lasti ja Hillesumi pävikuid üksteisest peamiselt eristab. Kui Last pidas oma pävikut MO raames, siis Hillesumi eesmärk on kirjutamise abil iseennast aidata. Ka on Etty oma sissekannetes, milles räägib oma tunnetest ja mõtetest, palju avameelsem kui Nella, kelle sissekanded – vähemalt alguses – koosnevad peamiselt sõja poolt mõjutatud igapäevaelu kirjeldustest. Erinevalt Nellast pühendab Etty päeviku esimeses pooles sõjale üllatavalt vähe tähelepanu. Naise mõtteid hõlmab pigem töö iseendaga ja sellega seotu. Mida enam hakkab ta endas tasakaalu leidma, seda enam puudutavad teda ka ümbritsevad sündmused. Seetõttu kajastab päeviku teine pool Etty sõjakogemust märksa rohkem, seda eriti siis, kui naine läheb Westerborki transiitlaagrisse esialgu vabatahtlikuna tööle, et siis

saada ametlikuks laagriasukaks. Samuti väärrib märkimist Etty suhe jumalaga, mis pärast ebalevat algust muutub niivõrd tugevaks, et naine mitmetes sissekannetes just nimelt jumala poole pöördub.

Päeviku esimesest sissekandest õhkub ebakindlust ja ebamugavust mõtte üle panna endas pulbitsevad tunded ja mõtted kirja ning anda neile seeläbi reaalne kuju. Sellegi poolest teab naine, et kirjutamine on tema „vabanemiseks“ ja sisemiseks kasvuks vajalik. Ettyst on julge tunnistada häbi, mida ta tunneb oma salajasemate mõtete ja tunnete kirjapanekul. Ebamugavus oma tunnete ausal kirjapanekul võib viidata sellele, et kuigi naine ei pruukinud päevikupidamisega omal algatusel alustada, võtab ta oma ülesannet ja selle eesmärgi tõsiselt. Esimene sissekanne võtab üllatusliku pöörde, kui naine konstanteerib, et on voodis küllaltki osav armastaja:

I am accomplished in bed, just about seasoned enough I should think to be counted among the better lovers, and love does indeed suit me to perfection, and yet it remains a mere trifle, set apart from what is truly essential, and deep inside me something is still locked away. (Hillesum 1996: 3)

Etty ei tee saladust, et selline armastus talle sobib, kuid tõdeb, et elus on olulisematki ning et sügaval tema sees on endiselt miski luku taga ootamas. Tõdemus vaoshoitud potentsiaalid annab tunnistust sellest, et see on olnud naise teadlik otsus ennast piirata. Etty on teadlik oma intellektuaalsest võimekusest ja oskusest ennast osavalt väljendada, kuid tunneb end sellegi poolest aeg-ajalt armetu ja hirmununa. Hillesumi esimene sissekanne mõjub oma aususes üllatavana ja võiks öelda, et isegi paljastavana. Ühelt poolt on naine oma intellektuaalsest võimekusest teadlik, kuid teisalt teab, et ei kasuta oma potentsiaali ehk täiel määral ära.

Edasi kirjutab Etty oma esimeses sissekandes koosviibimisest Julius Spieriga. Võimatu on mitte tähele panna Etty imetlust ja austust selle mehe vastu, keda ta tunneb vaid lühikest aega. Etty on vaimustuses Spieri võimest lugeda kätelt – mida Etty kutsub oma „teiseks näöks“ – naises valitsevate sisemiste konfliktide kohta (Hillesum 1996: 4). Päeviku

edenedes saab ka lugejale selgeks Spieri suur olulisus Etty elus. Just mees on see, tänu kellele hakkab Etty endale esitama küsimusi, mida ennemalt polnud julgenud küsida.

3.3 Sisemine kaos ja eneseteadlikkuse kasv

Etty nendib oma päevikus, et langes koheselt Spierist õhkuva sisemise vabaduse nõiduse lummusesse: „*I fell under the spell of the inner freedom that seemed to emanate from him, of the suppleness, ease, and singular grace of his heavy body.*“ (Hillesum 1996: 5). Tundub, et Hillesumi jaoks esindab Spier kõike seda, mille poole Etty püüdleb. Just sisemine vabadus on miski, mida Etty pole suutnud saavutada, kuid mida ta kogu hingest tundub ihkavat. On selge, et naine pole kedagi Spieri-sarnast kohanud ja tajub mehe võimet päästa Etty ta enese käest. Naise viide Spieri „raskele“ kehale viitab aga sellele, et Hillesumil on mehega olnud ka füüsiline kokkupuude, mis Etty kiindumust temasse veelgi on süvendanud. Hillesum kirjutab Spieri võimest „*tuua kord tema sisemisse kaosesse: „He would bring order to my inner chaos, harness the forces now at loggerheads within me. He took me metaphorically by the hand and said, look, that’s how you should live.*“ (Hillesum 1996: 6). Etty tunnistab, et on kogu elu oodanud kedagi Spier-sarnast, kes oleks valmis naisele n-ö hoogu andma, et Etty viiks oma elus läbi vajalikud muudatused. „Sisemise kaose“ kirjeldus näitab kuivõrd segadusttekitavad võivad naise jaoks tema vaimsed probleemid olla. Nimetades neid probleeme kaoseks, annab Etty selgelt mõista, et olukord on tal üle pea kasvanud ja väline abi on vajalik. Hillesum kirjeldab oma „raviprotsessi“ võimlemis- ja hingamisharjutuste ning end vaevava depressioonist rääkimise näol – mille juures mängib päevikupidamine kahtlemata olulist rolli –, mis aitab ühtlasi tal ennast vabalt tunda. Etty sõnab, et „tema ellu on saabunud rahu ja kord“ ning seda Spieri „maagilise isiksuse“ mõjul, kuid samuti Etty enda ponnistusel:

Suddenly I was living differently, more freely, more flowingly; the costive feeling vanished, a little calm and order came into my life, at first entirely under the influence of his magical personality, but gradually with the assent of my own psyche, of my own awareness. (Hillesum 1996: 6)

Etty arusaam Spierist, kui kellestki maagilisest viitab, et naise elus pole varem sellist inimest olnud ning see on ka üheks põhjuseks, miks Hillesum Spieri imetleb. Samas tekitavad teraapiaseansid naises vahel ka kimbatust. Näite sellest, kuidas mees võis panna Ettyt ennast ebamugavalt tundma, kuid ka seda eesmärgiga aidata naist tema ümberkujunemise teel, võib tuua Hillesumi esimesest sissekandest, milles Etty kirjedab kohtumist, kus Spier tema käejooni luges. Mees tõdeb, et Etty näol on tegu filosoofiliselt ja intuiitiivselt andeka inimesega, kuid väljendab kohe ka rahulolematust ja üllatust selle üle, et naine hoolimata oma „imelistest annetest“ õnnelik pole: „[---] *Look, here you are, you've got all these marvelous qualities, so why aren't you happy now?*“ *I felt an instant dislike, a sense of humiliation, though it was probably only my aesthetic feelings that were hurt.*“ (Hillesum 1996: 4) Etty tunnistab, et tundis Spieri küsimuse peale vastumeelsust ja alandatus, kuid tõdeb ka, et ei solvunud südamest mõistes isegi, et mehel on õigus. Etty julgus tunnistada ebamugavust ja häbitunnet, mis teda Spieri otsekohese avalduse peale tabas, on märk naise järjekindlast püüdlusest ennast muuta ja avameelsete sissekannete abil sellele muutusele kaasa aidata.

Etty mainib oma päevikus korduvalt kaost, mis tema sees valitseb ja ei tee seega oma vaimsetest probleemidest saladust. Naine tunnistab, et kannatab depressiooni käes ja ilmselt seetõttu Spier, olles psühholoogia viljelejana teadlik kirjutamise teraapilistest omadustest, suunabki Ettyt päevikupidamisega algust tegema. Etty vaimse häirituse peamiseks põhjuseks olid suure tõenäosusega tema peres valitsevad lahkkelid. Etty kasutab kodust rääkides erinevaid negatiivseid märksõnu, millest sagedaseim on „kaos“. Patrick Woodhouse peab selle kaose põhjuseks Etty vanemate iseloomude-, kuid ka kultuurilist erinevust (Woodhouse 2009: 6) Etty isa oli vaikne ja omaette hoidev õpetlane, kellel oli raskusi maailmaga toimetulemisel. Etty ema Riva erines oma abikaasast aga jäägitult. Olles

kaootilise ja ekstravertse loomuga, olid sagedased ka tema emotsionaalsed tundepehked. (Woodhouse 2009: 6-7) Selliste tundepehekute käes vaevleb ka Etty. Etty tunnetest kodu suhtes saab aimu siis, kui naine läheb nädalaks vanemaid külastama. Ta kirjeldab oma kodu kui kohta, mis on segu barbarismist ja kultuurist. Etty tundub vanematele ette heitvat suutmatust kasutada ära käeulatuses olevaid spirituaalseid rikkuseid ja tõdeb kibedalt, et selles „hullumajas“ pole võimalik inimesel vaimselt areneda:

Our house is a remarkable mixture of barbarism and culture. Spiritual riches lie within grasp, but they are left unused and unguarded, are carelessly scattered about. [---] I don't know what kind of madhouse this really is, but I know that no human being can flourish here. Hillesum 1996: 40)

On selge, et Etty ja tema pereliikmete vahel on ületamatuna näiv distants. Naine ei räägi üheski sissekandes kodust nii, nagu seda võiks ehk eeldada – ta ei väljenda ei õrnust ega armastust. Ühes 1942. aasta sissekandes meenutab Etty hoopis korda, kui ta oli 15-aastane ja istus oma isa kabinetis: „[---] *I was sitting in my father's small study, untidy and impersonal as were all the rooms in all the different houses in which we ever lived [---].*“ (Hillesum 1996: 119-120). Naine laiendab „korratu ja ebaisikulise“ kabineti kirjeldust kõigile oma lapse- ja noorpõlvkodudele, võttes nii kokku ka kodus valitseva atmosfääri. Patrick Woodhouse'i sõnul rõhutab just sõna „korratu“ kõige paremini segadust, mis Etty peres valitses viidates Etty vanemate ebaõnnestumisele kodutunde tekitamisel (Woodhouse 2009: 12). Võimalik, et probleemid, mis said kodust alguse ja põhjustasid Etty ebastabiilsust, olid põhjuseks ka sellele, miks Ettyl olid suhted kahe endast palju vanema mehega. Lugeses Etty päevikut, saab juba esimestel lehekülgedel selgeks, et Etty näol on tegu ülimalt kõrge seksuaalsusega inimesega. Naine tõdeb ka ise, et kui talle mõni mees muljet avaldab, võib ta ööd ja päevad erootilistel teemadel fantaseerida (Hillesum 1996: 8). Nendib ju Etty juba esimeses sissekandes, et on voodis osav armastaja. See on julge konstateering, mis eristab teda teistest oma ajastu naistest ja mis võib lugejale omajagu üllatavalt mõjuda.

Nagu eespool mainitud, kannatasid vaimsete probleemide käes ka Etty vennad. Jaap sattus mitmel korral psühhiaatriahaiglasse ja Mischal diagnoositi 16-eluaastal skisofreenia. (Woodhouse 2009: 8) Etty enesegi probleemid võisid seetõttu olla tingitud hirmust vaimuhaiguse ees. Seda tõendab sissekanne, kus Etty kirjeldab, kuidas Mischa kord jõuga vaimuhaiglasse viidi ning Etty tunnistab, et tema üsast ei saa kunagi ühtegi Mischa sarnast „õnnetut“ last sündima: „*When Mischa got so confused and had to be carried off to an institution by force and I was witness to the whole horror of it, I swore to myself then that no such unhappy human being would ever spring from my womb.*“ (Hillesum 1996: 72). See sissekanne annab lugejale aimu, kuivõrd tugevat hirmu võis naine tunda iseenda ja oma tuleviku pärast, olles näinud oma vendi kannatamas. Etty on pere vaimsete probleemide pärilikkus niivõrd kindel, et ei julge mõeldagi ise lapse saamise peale. Naine ei sooviks oma järglasele vaimseid probleeme, mille käes on pidanud kannatama nii tema kui ka tema vennad.

Olgugi, et Spieri tulek Etty ellu on naise jaoks kui sõõm värsket õhku, ei ole Etty vaba teda ikka ja jälle tabavatest depressiooniga seotud masendusepisoodidest. Ta kirjeldab oma pealuule avalduvat survet ja süngeid mõtteid, mida on raske taluda, kuid sõnab vapralt, et peab selle vastu võitlema: „*But later came a really bad fit of depression, an inescapable pressure in my skull and gloomy thoughts, much too gloomy to bear for long [---] but that's something else I shall have to fight.*“ (Hillesum 1996: 7-8). Ebameeldiva survetunde kirjeldamine näitab Etty depressioonihoogude intensiivsust. Tegu pole lihtsalt halva tujuaga, vaid vaimse seisundiga, mis mõjutab ka naise füüsilist tervist. Ometi rõhutab Hillesum, et kavatseb selliste depressioonihoogude vastu võidelda. Etty küll ei viita sellele, kuid on võimalik, et iseenda ergutamine võitlusele läbi sellest päevikusse kirjutamise, omab naisele positiivset ja edasiviivat mõju. Kuna Etty hakkab päevikut pidama pärast Spieriga kohtumist, on keeruline öelda, kas naine oleks sama võitlusaldis olnud ka ilma Spieri abita. Võimalik, et just tänu Spierile on Etty leidnud endas jõu hakata iseendale vastu, et ennast depressioonikombitsaist vabastada. See jõud ilmutab ennast ka sissekandes, mida Etty alustab iseenda poole pöördumisega:

Come on, my girl, get down to work or God help you. And no more excuses either, no little headache here or bit of nausea there, or I'm not feeling very well. [---] You've just got to work, and that's that. No fantasies, no grandiose ideas, and no earthshattering insights. (Hillesum 1996: 8)

Etty pöördumine iseenda poole näitab naise südikust iseendaga töötamisel. Hillesumi jaoks võib endaga rääkimine läbi päevikusissekande olla viis oma „tumedama“ poolega rahu teha. Just armastus iseenda vastu on see, mis tundub Ettys puuduvat. Võib öelda, et Kylie Cardelli arusaam päevikust, kui „mina“ kujundajast peab Etty puhul paika.

Hillesum tõdeb, et tema probleemiks on liialt suurte mõtete mõtlemine. Naine leiab, et palju rohkem on väärt väikesed ja tühised mõtted ning nendib, et kuigi intuitsioon on oluline ja aitab inimesel otsuseid langetada, ei tohi selle ohvriks langeda. Jätkates „vestlust“ iseendaga võrdleb Etty ülimalt poeetilises võtmes oma kujutlusvõimet ja emotsioone ookeaniga, kust ei puudu ka väikesed tükid maad:

Your imagination and your emotions are like a vast ocean from which you wrest small pieces of land that may well be flooded again. That ocean is wide and elemental, but what matter are the small pieces of land you reclaim from it. (Hillesum 1996: 9)

Naine ütleb endale, et just need jupikesed maismaast on olulised – elada hetkes on kõige tähtsam. Enda kujutlusvõime ja emotsioonide võrdlemine ookeaniga on minu arust järjekordne märk Etty püüdlikkusest suhtuda endasse leebemalt. Kuna Etty päris päeviku alguses tunnistas endast arusaamise keerukust, võib enda tunnete kujutlemine läbi kujundite, oma iseloomu keerukuse mõistmist naise jaoks lihtsamaks teha. Etty manitseb end mitte unustama, et hetkes elamine on kõige olulisem ja oma olemuse intensiivust ei tohiks alahinnata, sest see võib kaasa tuua arvamise, et Etty on olulisem kui iga teine inimene: „*Don't overestimate your own intensity; it may give you the impression that you are cut out for greater things than the so-called man in the street, whose inner life is a closed book to you.*“ (Hillesum 1996: 9-10) Võimalik, et need tarkuseterad on omandatud

Spierilt ja nende paberile kirjapanemine on Hillesumi viis uut tõe enda jaoks kinnistada. Etty lõpetab sissekande tõdedes, et on „ookeanilainete“ – mille all peab naine silmas ilmselt iseenda eespool mainitud kujutlusvõimet ja emotsioone – pillutada ja oluline on hoida silmad maismaal. (Hillesum 1996: 9-10) Arvan, et maismaa all peab naine silmas uut elusihti, mille eesmärgiks on õppida oma potentsiaali maksimaalselt rakendama ja seeläbi iseendas tasakaal leida. Etty enda pihta suunatud manitsussõnad näitavad naise püüdu rakendada Spierilt õpitut ka iseseisvalt. Alguse on saanud Etty ümberpöördumatu muutumisprotsess.

3.4 Päeviku funktsioon

Sarnaselt Nella Lastiga, ei pöördu Etty päeviku kui sõbra poole. Kuigi päevik võib teiste funktsioonide seas täita usaldusisiku rolli, on mõlema päeviku algne eesmärk siiski teine – Etty alustab päevikupidamist teraapilisel eesmärgil, Lasti puhul on ajendiks aga MO projektist osavõtmine. Huvitav on aga see, et erinevalt Nellast pöördub Etty päevikus korduvalt iseenda poole, manitsedes ennast õigesti käituma. Seega võib öelda, et Hillesumi puhul täidab päevik ka n-ö ühendussilla rolli, mis aitab naisel leida tee iseendani. Etty kirjutab oma tunnetest ja analüüsib neid päevikus märksa rohkem kui Nella. On näha, et päevik funktsioneerib Etty jaoks kohana, kus peas tiirlevatele mõtetele füüsiline kuju anda, et nendest siis seeläbi kas lahti saada või need enda jaoks lahti mõtestada. Kuna Lasti päevik oli MO päevik, siis ei saagi eeldada, et see sarnaneks täielikult Etty päevikule, mille algseks funktsiooniks oli aidata naist eneseotsingutel. Veel üks Nella ja Etty päevikut eristav joon puudutab sisu. Kui Nella kirjutas suuremas osas sõja- ja igapäevasündmustest, siis Etty tunnistab, et talle ei meeldi tavalistest igapäevaasjadest kirjutada ja et paberile pandu peab olema koheselt perfektne. (Hillesum 1996: 10) Muidugi tuleb arvesse võtta, et Nella kirjutas päevikut MO tarbeks, mille eesmärgiks oligi koguda infot just tavaliste

inimeste igapäevaelu kohta. Etty see-eest pöörab sõjasündmustele oma päeviku algupooles vaid minimaalset tähelepanu. Eks sõltub kirjutatu päeviku funktsioonist tema autori jaoks. Nella puhul oli eesmärk kirjutada sõjaaegsest elust, kuid Etty jaoks oli päevik abivahendiks sisemisel kasvul ja arengul. Seda väidet kinnitab ka sissekanne Etty päevikus, kus ta kirjutab, et peab ilmtingimata kirjutamisega jätkama, sest muidu on oht, et asjad hakkavad halvasti minema ja ta kaotab oma vast leitud tee jälle käest: „*I must make sure I keep up with my writing, that is, with myself, or else things will start to go wrong for me: I shall run the risk of losing my way.*“ (Hillesum 1996: 19). Antud lause põhjal järeldan, et Etty identifitseerib ennast oma päevikuga. Naine rõhutab kirjutamisega jätkamise vajalikkust ja võrdsustab kirjutamist iseendaga sammupidamisega. Pea igapäevastest sissekannetest on saanud tõendus Etty arengust ja paranemisest. Hillesum on veendunud, et elu normaalseks kulgemiseks on pävikupidamine hädavajalik. Arvan, et päevik on uue perioodi tähistajaks Etty elus ja kirjutamine viis iseennast paremini mõista ja seeläbi ohjeldada. Etty hirm langeda tagasi samadesse mustritesse, milles ta oli enne pävikukirjutamisega alustamist, on mõistetav. Kirjutamine on tema moodus endaga toime tulla. Etty puhul võib sissekannete perfektsusenõue olla põhjendatud tema sooviga saada kirjanikuks. Naine tunnistab, et usub, et kirjutamine on tema tõeline talent: „*[---] I fail to work each day at what I believe is my real talent: writing.*“ (Hillesum 1996: 10). Ja see talent ilmutab ennast naise sissekannetes tõepoolest. Naise sõnakasutus ja lausete ülesehitused annavad oma panuse, loomaks mõtlemapaneva loo. Iga sissekanne on lugemispala omaette, kus naine rakendab oma kirjutamisalaseid oskuseid.

3.5 Sõja kajastamine ja ümberkujunemine

Ajal, kui Etty tegi pävikupidamisega algust, hoidis Saksamaa Hollandit oma hirmuvalitsuse all. Pärast Hollandi kapitulatsiooni 1940. aasta mais, alustasid sakslased järk-järgult Hollandi juutide eraldamisega muust rahvast, mille tulemusel kehtestati

juutidele erinevad keelud ja tingimused. Inimesi sunniti oma töökohti hülgama ja keelatud oli sooritada oste poodides, mille pidajateks olid mittejuudid. Pandi alus getode ja töölaagrite rajamisele ning 1942. aasta aprillist alates pidid Hollandis elavad juudid hakkama oma riietel kandma kollast tähekest. (Gaarlandt 1996: xviii)

Kui Nella Lasti päevik oli sõjapäevik selle traditsioonilises võtmes – rääkis ju Nella, kuidas sõda tema elu mõjutas – siis Etty Hillesumi päeviku esimene pool mainib sõjasündmusi võrdlemisi harva. Woodhouse'i sõnul võis selle põhjuseks olla Etty viibimine sügaval oma sisemaailmas, mistõttu olid naisele tol hetkel olulisemad paranemine ja teraapiaseansid Spieriga (Woodhouse 2009: 56). Ehk oli iseenda paranemisele keskendumine Etty viis ennast eesootavaks parimal viisil ettevalmistada. Naine võis aimata, et olles ebastabiilses seisundis, murraksid keerulised ajad ta lihtsalt maha, mistõttu oli Etty sunnitud keskenduma ennekõike endale. Võib ka olla, et Etty ei teadvustanudki endale, et sõjast rääkimist väldib. Etty võis tunda, et iseendaga tegelemine on miski, millega naine hakkama saab samas, kui juutide üha halvenevale olukorrale mõtlemine oleks tal ehk üle jõu käinud.

Mida aeg edasi, seda enesekindlamaks ja eneseteadlikumaks hakkab Etty muutuma. Ühes sissekandes kirjutab Hillesum, et ei tunne ennast üksi, vaid pigem nagu teda oleks kaks: „*I felt as if I consisted of two people who were squashed tightly together and felt so good and so warm as a result.*“ (Hillesum 1996:42). Ka Nella Last kirjutas oma päevikus korduvalt, et tunneb ennast kahestununa, kuid seda erinevalt Ettyst negatiivses võtmes. Nella jaoks tähendas kahestumine sisemist korratust ja ebastabiilsust. Etty aga kirjutab, et tunneb oma kahe poole kokkusurutusest sisemist soojust, mis paneb teda tundma, et ta saab iseendaga väga hästi läbi. Naine hakkab ennast viimaks ometi terviklikuna tundma. Enesekindluse kasvades mõistab Hillesum, et on võimeline toime tulema ka negatiivsega ilma, et see teda liialt kurnaks. Etty taipab, et kurbus ja rõõm on elus üksteisega vältimatult seotud ja ta suudab neid mõlemaid oma elus aktsepteerida. (Woodhouse 2009: 25) Naises kerkib esile soov saada vaimselt piisavalt tugevaks, et aidata peale enda ka teisi inimesi. Eelkõige mõtleb ta siin all oma juutidest kaasmaalasi, kelle olukord on järjest halvenev. Kuigi Etty astub alles ise esimesi samme oma vaimse arengu teel, unistab ta, et saab oma ellu tuua

selgust ka läbi teiste aitamise: „*Everything will have to become more straightforward, until in the end I shall, perhaps, finish up as an adult, capable of helping other souls who are in trouble [---]*.” (Hillesum 1996: 11). Sel hetkel pole Hillesumil veel aimugi, et tema soov läheb täide ja temast saab paljude inimeste jaoks valgust andev täht muidu pimedas sõjataevas. Sissekande tegemise hetkel ei tundnud Etty ennast veel täiskasvanuks pidavat, viidates, et inimese küpsuse tunnistuseks on võimekus aidata teisi enda ümber. Etty uus eluetapp toob kaasa mõtisklused teemadel, millele naine varasemalt nii palju tähelepanu ei pööranud. Nii mõtleb Etty ka oma elu võimaliku eesmärgi või ülesande üle. Etty mõtiskleb, et ehk on tema eluülesandeks jõuda sisemise rahuni, et anda endas valitsevale kaosele vorm: „*I sometimes feel I am a parasite, and that depresses me and makes me wonder if I lead any kind of useful life. Perhaps my purpose in life is to come to grips with myself [---] to give some form to the chaos inside me [---]*.” (Hillesum 1996: 36). Etty nimetab ennast parasiidiks, sest tunneb, et on terve elu ainult võtnud, andmata inimkonnale omalt poolt midagi tagasi. Ka see on ilmselt üheks põhjuseks, miks Etty tunneb tungi inimesi aidata – see oleks naise viis anda omalt poolt midagi tagasi.

Ettys hakkab maad võtma ka taipamine, et ta liigselt sissepoole elab, jättes väljaspool toimuv tähelepanuta. Seetõttu langetab ta ühel hetkel otsuse päevikukirjutamine pooleli jätta. Etty kirjutab, et ignoreerides väljaspool toimuvat siseelu säästmise nimel, käitub ta nagu jaanalind, kes pea liiva alla peidab. Eesmärgiks on elada täisväärtuslikku elu nii sisse- kui ka väljapoole. (Hillesum 1996: 25) Päevikupidamine on aga eelkõige Etty viis luua korda oma siseelus ja Hillesum mõistab, et kirjutamise katkestamine on ainuõige viis pea n-ö liiva seest välja tõmmata. Naine nendib pärast pausi rahuldusega, et kirjutamisvabad kaks kuud olid tema jaoks väga rahulik aeg – ta kirjutab, et kõik tema elus oli selge, särav ja intensiivne. Naine nendib, et et kontakt välise ja sisemise maailmaga oli elurikastav ja tema isiksust arendav: „*[---] good contact with the outer and inner worlds, life-enriching, broadening of the personality [---]*.” (Hillesum 1996: 25). Hillesumi jaoks on nii sisemine kui ka välimine maailm võrdselt olulised ja kirjutamisest vaba aeg võimaldas tal viimasega parem kontakt saavutada. Kas Etty hakkas päevikut uuesti pidama

just nimelt vajadusest päeviku poolt pakutava kindlustunde järel ja soovist oma siseelus taas korda luua või oli ta juba pävikupidamisega pausi tegemise hetkel kindel, et jätkab üks hetk sealt, kust pooleli jättis, naise sissekannetest ei selgugi, kuid tõsiasi, et Etty siiski hakkas uuesti kirjutama, kõneleb enda eest. Tundub, et Etty pidas pävikupidamisega jätkamist oma elus vajalikuks.

Reaalse elu ees silmade avamine ja pidevalt kasvav enesekindlus toovad kaasa selle, et Etty hakkab oma pävikus ka sõda ja sellega seonduvat rohkem kajastama. Sarnaselt Nellale, tundub ka Etty tundvat süümepiinu ja häbi, et tema elu on parem, kui inimestel tema ümber. Ta kirjutab, kuidas tunneb piinlikkust, et võtab ennast ja oma tujusid niivõrd tõsiselt, kui terve maailm kannatab: „*With all the suffering there is, you begin to feel ashamed of taking yourself and your moods so seriously.*“ (Hillesum 1996: 41). Etty rõhutab veel kord, et oma silmi ei tohi reaalsuse ees sulgeda, vaid tuleb hoopis püüda leida vastust küsimustele, mida need kohutavad ajad tõstatavad: „*You must come to grips with these terrible times and try to find answers to the many questions they pose.*“ (Hillesum 1996: 41) Etty kasutab oma meeolude kirjeldamiseks järjekordselt kujundeid, võrreldes ennast postiga märatsevas meres, kus lained teda igast küljest peksavad: „*I sometimes feel like a post standing in a raging sea, lashed on all sides by the waves. But I am firmly moored, and the years have helped to weather me.*“ (Hillesum 1996: 41). Antud lausega püüab Etty ilmselt öelda, et tunneb ennast elukeerises sageli väikese ja tähtsusetuna ning üha uute keeruliste sündmuste pillutada. Kuid naine tõdeb ka, et on kindlalt ankrus, andes mõista, et ta ei vannu rasketele aegadele alla. Etty sõnab, et tahab elada, et näha tulevikku ja olla asetleidva kajastajaks. (Hillesum 1996: 41) Usun, et antud sissekande puhul võib väita, et Etty päeviku esialgne funktsioon oli teisenemas. Hakkas ta ju pävikut pidama eelkõige teraapilisel eesmärgil ning tänu teraapiaseanssidele Spieriga – ja ka pävikupidamisele – hakkas naine üha rohkem mõistma endaga toimuvat ning tänu sellele tähelepanu pöörama ka välistele sündmustele. Ettys hakkas pead tõstma soov olla juhtuva kroonikuks. See soov oli niivõrd tugev, et Etty, uskudes 1943. aastaks, et ta sõja lõppu ei näe, oma pävikud sõbranna kätte usaldas lootuses, et viimane nende raamatuna ilmunise eest hoolt kannaks.

Sellegi poolest on Ettyl endiselt aeg-ajalt raskusi oma „sisemise kaose“ vaigistamisega. Selles osas võib paralleele tõmmata jällegi Nellaga, sest mõlemad naised leiavad, et nende probleemiks on liigne mõtlemine. Nella püüdis sellest hoiduda mattes ennast vabatahtlikusse töösse ja minnes kurjade mõtete tulles varakult magama. Etty aga kirjutab, et ainsaks abivahendiks oma siseelu liiga tõsiselt võtmise vastu on mahaistumine ja enda sees toimuva kuulamine: „*I know what the remedy is, though: just to crouch huddled up on the ground in a corner and listen to what is going on inside me.*“ (Hillesum 1996: 46). Seega võib öelda, et kahe naise viisid oma liigsete mõtetega toimetulekuks erinesid.

Siiski saavad kurjad mõtted ka Etty kätte sagedamini, kui ta seda ehk sooviks. Ühes sissekandes kirjeldab Etty teda vaevavat depressiooni ja tunnet, et ta kogetu raskuse all lõmastatakse:

Stomachache and depression and that taunt sensation inside me and the feeling of being crushed under a heavy weight are the price I have to pay for my grasping insistence on knowing everything about life, on being aware of everything.
(Hillesum 1996: 49)

Need mõtted on lausa nii intensiivsed, et tekitavad füüsilisi ebameeldivusi. Siiski tõdeb Etty, et see on hind, mida ta peab maksma selle eest, et saavutanud teadlikkuse kõigest, mis tema ümber toimub. Enda ümber toimuva all mõtleb Etty sõda ja juutide olukorda. Just sõjaga seotud mõtted on need, mis naist oma raskusega „lõmastavad“. Sellegi poolest ei kavatse Hillesum toimuvale selga keerata, vaid vapralt kõike taluda. Naine tunnistab, et vahel muutub kõik tema jaoks liialt talumatuks. Need tunded on vahel lausa nii koormavad, et naine seda küll otsesõnu välja ütleмата, vihjab soovile surra. Etty kirjutab, et kui ta ühel päeval rattaga koju sõitis ja tohutut kurbust tundis, kuulis ta peakohal lennukit lendamas ja taipas, et ta mõne lennuki visatud pommist võib surra:

When I cycled home yesterday, so unspeakably sad an was heavy as lead inside, and heard an airplane overhead, I was suddenly struck by the notion that a bomb might

put an end to my life, and I felt liberated. It's been happening more of ten, that feeling that it's easier not to go on... (Hillesum 1996: 49)

Üllataval kombel tõdeb naine, et see mõte mõjus talle vabastavalt ja et ta tunneb üha sagedamini, et lihtsam oleks mitte enam edasi minna. Lause lõppu lisatud kolm punkti ja sissekane sellega lõpetamine rõhutavad meeleheidet ja vaimset kurnatust, mis Hillesumi nii sündmuse toimumise kui ka kirjutamise hetkel valdasid.

3.6 Jumal Etty päevikus

Kuigi Etty tunneb ennast aja möödudes üha enesekindlama ja tasakaalukamana, tunneb naine endiselt, et inimõistus kipub kõike enda ümber liialt lahterdama. Ettys tärkas aga soov leida maailmas toimuva ja oleva interpreteerimiseks tähenduslikum viis. Naine mõistab, et senine eluga toimetulek mõtlemise läbi ei rahulda teda enam ja seega õpib Etty kuulama oma südant, mis ei tegele analüüsimisega, vaid võtab vastu selle, mis maailmas on. (Woodhouse 2009: 33) Siit saab alguse aga hoopis teistsugune suhe, nimelt suhe jumalaga. Esimene märk muutusest, mida jumal naise ellu toob, on otsus pühendada igal hommikul enne tööd pool tunnikest oma sisemise hääle kuulamiseks: *So let this be the aim of the meditation: to turn one's innermost being into a vast empty plain, with none of that treacherous undergrowth to impede the view. So that something of „God“ can enter you, and something of „Love,“ too.* (Hillesum 1996: 27-28). Naine nimetab oma tegevust ebalevalt meditatsiooniks. Etty leiab, et lisaks füüsilise keha vormishoiule on oluline treenida ka oma vaimsust. Siiski tõdeb naine, et see pole nii kerge, kui ehk tundub. (Hillesum 1996: 28) Naine kirjutab, et peab meditatsiooni eesmärgiks vaigistada endas tormitsevad mõtted ja tunded niivõrd, et uudsesse vaikusesse saaksid siseneda midagi jumalast ja midagi armastusest. Seejuures peab ta oluliseks luua eneses „kaugeleulatuv tühi

maastik“, mida ei varjutaks „reetlik alustaimestik“. Sõna „*undergrowth*“ võib siinjuures omada mitut tähendust – otsetõlkes tähendab see alustaimestikku, kuid teisalt usun, et Etty mõtleb siin all kõike ebaolulist ja endas veel arendamist vajavat.

Esialgu on Etty suhe usuga ebakindel ja kõhklev. Sellest annab tunnistust tema kartus piiblit lugeda. Naine kirjutab, et kardab raamatu tõelist tähendust ja arvab, et ei suudaks ennast sinna „ära kaotada“ (Hillesum 1996: 28). Etty algselt ebalevat suhet jumalaga kirjeldab ka sissekanne, kus naine kirjeldab tema sees olevat sügavat kaevu, milles elab jumal: *There is a really deep well inside me. And in it dwells God. Sometimes I am there, too. But more often stones and grit block the well, and God is buried beneath. Then He must be dug out again.*“ (Hillesum 1996: 44). Etty annab selle sissekandega mõista, et kuigi ta on sügaval endas jumala avastanud, kipub ta seda vastavastatud poolt sageli alla suruma. Sellisel puhul kipuvad jumalat varjutama „kivid“ ning jumal on nende alla maetud. Kivideks võib Hillesum pidada inimeste ja ka iseeneda varasemat usulist ignorantsust, kuid ka tunnet, et üha hullemaks muutuv as maailmas pole jumalale kohta. Etty tõdeb, et kui jumal nende kivide alla mattub, tuleb ta sealt jälle välja kaevata.

Ajapikku saab jumalast aga Etty jaoks tema enda sügavaim ja rikkalikuim osa (Hillesum 1996: 204). Naine avastab ennast üha julgemalt jumala nime suhu võtmas. Just usk jumalasse on see, mis aitab Ettyl tasakaal oma elus säilitada ka pärast Spieri surma ja siis, kui naine viibib juba Westerborki transiitlaagris. Etty süveneva usu tõenduseks saab palves põlvili laskumine. Tundub, et ka naine ise on oma tegevusest üllatunud, sest ta nimetab juhtunut looks tüdrukust, kes ei osanud põlvitada – mõeldes selle all varasemat usukülmust – kuid õppis seda vannitoa karmil kookosvaibal tegema: „*The girl who could not kneel but learned to do so on the rough coconut matting in an untidy bathroom.*“ (Hillesum 1996: 60-61). Kuigi tegu on uudse kogemusega, mõistab Etty, et palves põlvitamine on tema jaoks oluline. Woodhouse'i sõnul on põlvitamine Etty jaoks väljund kaitstuse otsimisele. Põlvitamise läbi hoiab Etty oma „habrast humaansust“ elusana laskmata seda barbaarsusel mürgitada. (Woodhouse 2009: 43) Mida teadlikumaks Etty surma lähedalolekust saab, seda olulisemaks usk talle muutub. Siiski tuleb mainida, et institutsionaalses mõttes Etty usklik

polnud. Ta polnud ei sünagoogi ega ka kiriku liige ning ei ilmutanud institutsionaalse usu vastu mingit huvi. Oma tee jumalani leidis naine läbi psühhoteraapia ja enesedistsipliini, mis olid abiks inimhinge saladuste lahtimõtestamisel. (Woodhouse 2009: xiii)

3.7 Vihast keeldumine

Etty käsitleb oma päevikus palju ka sõjaga seotud vaenlaste ja viha teemat viidates juutide vihale sakslaste vastu. Kuigi sakslased sõja edenedes juutidele üha rohkem piiranguid seavad ja nende elu lausa põrguks muudavad, peab Etty, et nii levinud viha sakslaste vastu oma ajastu veaks (Hillesum 1996: 11). Päeviku vältel on näha, kuivõrd võitleb Etty ise vihatunde vastu. Ta kirjutab, et kui leidub üksainumaski korralik sakslane, kõigi teiste metslaslikult käituvate seas, siis tuleb teda hinnata ja ei tohi lasta vihal kanduda tervele saksa rahvusele. Naine nendib, et tema loomuses pole vihata ning nimetab vihkamist hinge haiguseks: „*It is a sickness of the soul. Hatred does not lie in my nature.*“ (Hillesum 1996: 11) Raske on öelda, kas Etty nendes seisukohtades – vähemalt alguses – endale sada protsenti truu on. Võimalik, et vihast hoidumine on osa tema n-ö tervenemisprotsessist ja nii nagu ta päevikus aeg-ajalt iseenda poole pöördub, tunneb ta, et peab panema kirja ka neid seisukohti, mille poole tema hing peaks püüdlema. Põhjust Etty seisukoha hingestatuses kahelda, pakub sama sissekanne. Etty kirjutab, et ajalehti lugedes ja uudiseid kuuldes tunneb ta vahel viha, mis paneb teda sakslasi sajatama: „*Sometimes when I read the papers or hear reports of what is happening all round, I am suddenly beside myself with anger, cursing and swearing at the Germans.*“ (Hillesum 1996: 12). Ta tunnistab, et ütleb sakslaste kohta nimme halvasti, et teha oma sõnadega haiget majanaabrist sõbrannale Käthele, kes on sakslanna. Etty ütleb, et käitub nii, et oma viha leevendada ja tunnistab häbiga, et kuigi ta mõistab sõbranna armastust oma isamaa vastu, on vahel talumatu, et Käthe tema viha ei jaga. Lohutust ei paku ka teadmine, et sõbrannagi on sakslaste tegudest

löödud. (Hillesum 1996: 12-13) Seega tundub, et Etty teab, milline peaks olema inimeste suhtumine sakslastesse, kuid näeb ise veel vastavate tunnete tundmisega vaeva.

Etty iseseisvumine ja jätkuv sisemine areng kaotab aga ka tema ebaluse tunnetes sakslaste vastu andes naise seisukohtadele ja tõekspidamistele kindla vormi. Etty, kes on tänu iseenda tundmaõppimise protsessile mõistnud inimhinge keerukust ja mitmetahulisust, mõistab sõja poolt loodud maskide taha vaatamise olulisust (Woodhouse 2009: 60). Etty ei usu sõjaaegsesse ohvrid-vaenlased lahterdusse, sest ta teab, et tegelik inimloomus peidab endas palju enamat. Varasemas Ettys võitlesid omavahel viha sakslaste vastu ja püüd mitte teha sakslaste kui rahvuse kohta üldistusi. „Uus“ Etty aga kirjeldab vahejuhtumit teda põhjusega ähvardanud saksa ohvitseriga öeldes, et ei tundnud mehe ähvardustest hirmu, sest mõistis, et tegu on kõigest inimesega, kelle käitumise tagamaid tuleks püüda mõista.

[---] I know that I am dealing with human beings and that I must try as hard as I can to understand everything that anyone ever does. And that was the real import of this morning: not that a disgruntled young Gestapo officer yelled at me, but that I felt no indignation, rather a real compassion [---]. (Hillesum 1996: 86)

Etty sõnab, et oleks tahtnud noorelt ohvitserilt küsida, mis on tema agressiivse käitumise põhjuseks. Naine tunnistab kindlameelsemalt kui varem, et ei suuda kedagi vihata, sest peab inimesi süsteemi ohvriteks. (Hillesum 1996: 86) Just nende ohvrite abistamist ja mõistmist peab Hillesum oluliseks. Sellegi poolest näib, et antud vahejuhtum tekitas naisel rohkem ebamugavust, kui ta oma sissekandest esmapilgul välja laseb paista. Viidates mehele kui „pahurale noorele gestaapo ohvitserile“, püüab Etty näidata just kui oleks tegu olnud pelgalt tüütu noormehega. Usun, et ohvitseri alandav käitumine haavas Hillesumi ning naine tundis vajadust vahejuhtumist kirjutades kontroll jälle enda kätte haarata. Samuti pidas naine ilmselt vajalikuks mehe käitumist ratsionaliseerida, et anda ebaõiglasele sündmusele põhjus.

Üks põhjuseid, miks Etty keeldus oma – nagu ta ise alati ütleb – „n-ö vaenlaseid“ vihkamast, peitus tema pühendumuses tõe. Otsis ju Ettygi oma sisemist tõe eesmärgiga

oma keerukas siseelu enda jaoks lahti harutada. Etty tundis, et vihkamine sulgeb inimeste meeled tõe ees, mistõttu lõpetatakse keeruliste küsimuste esitamine. (Woodhouse 2009: 59) Vihkamine oleks Etty tõekspidamistega vastuollu läinud, sest erinevalt paljudest enda ümber, esitas ta pidevalt küsimusi ja süüvis elu varjatud kihtidesse. Kuid kõigist põhjustest, miks Etty vihkamisest keeldus, on olulisim hirm. Etty teadis, et kui ta lubaks viha oma südamesse, järgneks sellele ka hirm ja naine nägi end ümbritsevate inimeste pealt, mida hirm võib inimesega teha. Etty pidas hirmu ja viha kaheks hinge mürgiks, mis üksteisest toituvad. Seda väidet tõendab näiteks sissekanne, kus Hillesum võrdsustab viha, kibedust, meeleheidet ja hirmu elu hääbumisega: „*We cease to be alive, being full of fear, bitterness, hatred, and despair.*“ (Hillesum 1996: 152). Viha aga suurendab hirmu, mis nõrgendab vaimu ja hävitab elusid. (Woodhouse 2009: 66-67)

Võiks eeldada, et sõja edenedes juutidele kehtestatud piirangud liikumisvabaduse osas ja senise harjumuspärase elu totaalne ümberkujunemine tekitas naisel kibedust ja viha, kuid Etty kirjutab hoopis, et hoolimata siltidest, mis keelavad juutidel siin-seal liikuda, on endiselt piisavalt ruumi elada, olla õnnelik, mängida muusikat ja armastada üksteist: „*Nevertheless there is still enough room for one to move and live and be happy and play music and love each other.*“ (Hillesum 1996: 90). Etty kirjutab koguni, et kui ka terve maailm pommitatakse tükkideks, tuleb ehitada uus maailm ja sealjuures ei tohi unustada, et elu on endiselt ilus: „*[---] and I thought to myself, even if the whole of this world is bombed to bits, we shall build a new world [---].*“ (Hillesum 1996: 95-96). Kuigi Etty ei väljenda otsesõnu arvamust selle üle, mida ta sõjast arvab, ei lase ta maailmas ja ka ta enda kodulinnas toimuval ennast murda. Tundub, et mida kriitilisemaks olukord juutide jaoks muutub, sest suurem „ärkamine“ leiab Ettys aset. Mida vähem tundub maailmas hoolivust ja armastust alles jäävat, seda suuremat tungi tunneb naine selle väljendamiseks ja meeldetuletamiseks, et elu on endiselt ilus. Sellised sissekanded nagu eelnev väljendavad kõige paremini Etty seisukohtasid sõjast. Ta võtab sõda kui midagi mööduvat ja keeldub sellel laskmast ennast negatiivselt muuta. Tundub, et naine tunneb lause kohustust muuta teda ümbritsev halb millekski uueks ja anda sellele seeläbi eesmärk. Seda kinnitavad ka

naise sõnad sissekandes, kus ta tõdeb, et on kasvanud palju tugevamaks ja tunneb, et suudab selle hirmutava aja üle elada: „*I have grown so much stronger, and I honestly feel I can cope with these frightful days, that I'll get through them, even make it my historical duty to get through them.*“ (Hillesum 1996: 126). Etty sissekandest kumab läbi tugev meelekindlus, usk ja tahe jääda raskest ajast hoolimata võitjaks.

3.8 Sõjaga rahutegemine

Siiski saabub ka Etty jaoks aeg, kui ta peab tunnistama, et tema rahvaga toimuv teda endast välja viib. Naine mõistab, et peab omaks võtma uue teadmise – ta kirjutab, et toimumas on juutide massiline hävitamine ja et tal pole toimuva osas enam mingeid illusioone. Etty tõdeb, et sakslased on võtnud eesmärgiks juudid täielikult hävitada ja et selle teadmisega tuleb leppida:

I must admit a new insight into my life and find a place for it: what is at stake is our impending destruction and annihilation, we can have no more illusions about that. They are out to destroy us completely, we must accept that and go on from there.
(Hillesum 1996: 153)

Võrreldes päeviku esimese poole sissekannetega, on tegu ülimalt ausa ja otsekoheste teadaandega, mis eitustele ja ilustustele ruumi ei jäta. Hillesum ei tunne ka nüüd viha, vaid pigem tundub sissekandest õhkuvat kurnatust, mille on toonud kaasa kurbus toimuva üle. Etty sõnab, et kui nad kõik ongi põrgusse määratud, siis kavatseb ta sinna suunduda nii väärikalt kui võimalik: „*Even if we are consigned to hell, let us go there as gracefully as we can.*“ (Hillesum 1996: 153). Usun, et hoolimata tõsiasjast, et Etty on juutidega toimuva karmi tõe omaks võtnud ja tundub sellega isegi leppivat, on väärikuse säilitamine naise viis toimuva ebaõigluse vastu mässata. Hillesumi „mäss“ seisneb iseendaks jäämises. Mõni

hetk hiljem, kui naine tundub ennast kogunud olevat, kirjutab ta taas leitud kindlusega, et toimuvaga tuleb leppida ja ta ei kavatsegi teisi oma hirmudega kurnata:

Very well then, this new certainty, that what they are after is our total destruction, I accept it. I know it now, and I shall not burden others with my fears. I shall not be bitter if others fail to grasp what is happening to us Jews. [...] and I find life meaningful [...]. (Hillesum 1996: 154)

Etty on võtnud eesmärgiks töötada ja jätkata oma elu elamist endise veendumusega. Jälle kord on naine veendunud elu tähendusrikkuses. Etty aktsepteerib koguni sedagi, et ta ühel hetkel ei saa enam oma kalli kodu poole mööda linnatänavaid jalutada, vaid tema saatuseks on samuti saada koonduslaagri üheks elanikuks (Hillesum 1996: 158). Tundub uskumatu, et inimene, kes on teadlik teda varitsevast kohutavast saatusest, mis võib surmaga lõppeda, ei vannu meeleheite ja viha käes alla. Etty on iga päev tunnistajaks üha süvenevale kriisile, mis teda ja tema kaasmaalasi on tabanud, kuid ilmutab sellegi poolest lausa kangekaelset kindlameelsust mitte lasta kogetul ennast muuta.

Arvan, et tegu pole niivõrd julgusega, vaid tõepoolest, Ettys maad võtnud sisemise rahuga ja leppimisega tuleviku halastamatusest ja möödapääsmatusest. Olles enne juutide olukorra halvenemist asunud läbi tegema muutumisprotsessi, on Etty vast paremaski olukorras kui tema kaasmaalased. Tal on olnud aega leida endas tasakaal, millele toetuda, kui ümbritsev maailm on muutumas üha julmemaks. Naine kirjutab surmast koguni kui millestki elavast ja isikustatust ning võrdsustab seda elu endaga. Etty väidab, et tervitab surma kui vana tuttavat, mis on osa elust: „*And now death has come as large as life, and I greet him as an old acquaintance.*“ (Hillesum 1996: 155). Selle konstanteerimine toob Etty südamesse rahu. Unistavast ja oma emotsioonide ja mõtetega kimpus olevast inimesest on saanud enesekindel naine. Kui ring naise ümber üha rohkem koomale tõmbub, tundub Etty aina suuremat sisemist tasakaalu leidvat. Ta märgib üllatava rahulikkusega, et inimesed peavad unustama mõtted turvalisusest ja leidma endas vaprust lahti lasta:

We have to rid ourselves of all preconceptions, of all slogans, of all sense of security, find the courage to let go of everything, every standard, every conventional bluwark. Only then will life become infinitely rich and overflowing, even in the suffering it deals out to us. (Hillesum 1996: 170)

Lahtilaskmise all mõtleb naine ilmselt senist elu, kuid ka senist vaadet maailmale, mis uues olukorras ja elus enam kohta ei omanud. Osalt tundub antud sissekanne olevat ka püüid iseennast eesootavaks ettevalmistada, et hirmutavaks tulevikuks valmis olla.

Etty aina kasvavast sisemisest kindlustundest ja sisemisest rahust annab tunnistust ka sissekanne, kus naine kirjutab, et jälle kord on ta suutnud pealetormavate sündmuste keerises tugevaks jääda ja et nüüd suudab ta rohkem taluda kui suutis alles eile: „*Yet once more I was able to brave it all, everything that came storming at me, and now I can bear it all, and now I can bear a little more than I was able to bear yesterday.*“ (Hillesum 1996: 174). Etty tõdeb, et isegi sügavaim kurbus ja must meeleheide teevad teda tugevamaks. (Hillesum 1996: 174) Kui Nella Lasti puhul oli võimalik rääkida sisemisest tundetusest ja apaatiast, mis naist sõja edenedes üha tugevamalt haarasid, siis Etty puhul see kindlasti ei kehti. Vastupidi – Etty tundeelu just rikastus ja avarus iga teraapiaseansiga ja uue avastusega iseenda ja oma vastupidavuse kohta. Isegi Westerborkis, keset kõige suuremat viletsust ja kannatusi, oli Etty just kui majakas, mis sõjatormis eksinutele kutsuvalt plinkis ja turvatunnet süstis.

3.9 Töö Juutide Nõukogus

1942. aasta 15. juulil alustab Etty sekretärina tööd Juutide Nõukogus (*Jewish Council*) eesmärgiga oma kaasmaalasi, nii palju kui võimalik, aidata (Hillesum 1996: 184). Nõukogu loodi sakslaste poolt eesmärgiga olla vahendajapooleks sakslaste ja juutide vahel.

Sakslased jagasid Nõukogule käske, mille täideviimise viiside üle pidid Nõukogu liikmed iseseisvalt otsustama. Nõukogu oli natside käes oluliseks „relvaks“, kelle abiga rahustada paanikas inimesi. (Hillesum 1996: xviii) Kuna Ettyle ta töö ei meeldi ja temas kerkib esile üha suurenev soov aidata, pakub ta ennast mõned päevad hiljem Westerborki transiitlaagrisse vabatahtlikuks (Hillesum 1996: 188). Seal juures pakub naisele üha keerulisemaks muutuv olukorras kõige rohkem lohutust jumal, kellega Etty on aja jooksul veelgi lähedasemaks saanud. Ta pöördub oma sissekannetes tihti just jumala poole, tänades teda Etty aitamise eest raskete aegade toime tulla: „*I have been through such great things, today and tonight, my God, I thank You for helping me to bear everything and for letting so little pass me by.*““ (Hillesum 1996: 185). Võimalik, et just päevikusse kirjutamise läbi tunneb Etty jumalaga kõige suuremat ühendatust. Päevik võimaldab Hillesumil öelda jumalale seda, mida ehk valju häälega kesk igapäevaelu pole võimalik öelda.

3.10 Spieri surm

Seoses Etty pühendumisega tööle Juutide Nõukogus, katkestab naine 29. juulil päevikupidamise ja jätkab sellega 15. septembril. Katkestuse põhjuseks on Etty elus aset leidnud drastilised muutused. Naine liitub vabatahtlikult esimese grupi juutidega, kes Westerborki laagrisse saadetakse. Kuna Etty viibib laagris vabatahtlikuna, on tal voli sealt ka aeg-ajalt lahkuda. Nii saab Etty augustis loa lahkuda mõneks päevaks Amsterdam, kuid mõnest päevast saab rohkem kui kuu Etty haigestumise tõttu. Suure löögina tuleb Ettyle ka Spieri surm 15. septembril 1942. aastal, mille juures Etty viibib ja mis võib olla põhjuseks, miks Etty just 15. septembril päevikutäitmist jätkata otsustab. (Hillesum 1996: 197)

Etty väljendab valu ja leina pöördudes oma sissekandes jumala poole. Naine tunnistab, et oli unustanud, et inimestel on peale hinge ka keha ja et tema keha on nüüd alla andnud:

I had thought that my spirit and heart alone would be able to sustain me through everything. But now my body has spoken up for itself and called a halt. I now realize, God, how much You have given me. [---] I am so grateful to You, God, for having chosen my heart, in these times, to experience all the things it has experienced. (Hillesum 197-198)

Hoolimata vintsutustest, mida Etty on pidanud läbi elama, ei tunne ta viha ega kibestumust. Hillesum, kes päevikupidamisega alustades vaevles sagedaste depressioonihoogude käes, on õppinud raskuste kiuste õnnelik olema ja kõiges juhtunud head nägema. Seda kinnitavad ka Etty tänusõnad jumalale, et too on valinud tema südame kogema kõike seda, mis parajasti aset leiab. Kuigi Hillesum tunnistab, et tunneb ennast Spieri surma tõttu tuima ja abituna, annab ta endast parima, et mitte kannatlikkust kaotada:

[---] I am a little numb and bewildered and helpless, but at the same time I am trying to scrape together what patience I have from all the corners of my being, and I shall have to find a new kind of patience to meet this entirely new state of affairs. (Hillesum 1996: 198)

Hoolimata lähedase sõbra kaotusest, ei juurdle Etty elu ebaõigluse üle ega hakka ka oma tunnete teemal juurdlema, vaid leiab endas jõudu olla tänulik olemasoleva eest ja pingutada edasielamise nimel. Siiski annab antud sissekanne mõista, et mehe surm raputas teda tugevamalt, kui Hillesum välja laseb paista. Etty peab ennast päevikus tagant utsitama, et tugev olla ja tõdeb ka, et peab leidma endas hoopis uut laadi kannatlikkuse, et uue olukorraga toime tulla. Järjekordne tõend naise kindlameelsusest säilitada sidet reaalsusega selle asemel, et lasta oma tunnetel endast võimust võtta. Etty leiab endas koguni jõudu päevikus Spieri poole pöörduda. Selles sissekandes, mis on ühelt poolt kui hüvastijätt ja teisalt tänuavaldus, tunnistab Etty Spierile, et tal oli mehelt veel palju küsida ja õppida, kuid nüüd peab ta kõike üksi tegema: *[---] now I will have to do everything by myself. But I*

feel so strong that I'm sure I'll manage. What energies I possess have been set free inside me. You taught me to speak the name of God without embarrassment.“ (Hillesum 1996: 200) Siiski ei väljenda naine oma sissekandes üksiolemise ees hirmu ja tunnistab koguni, et usub ennast hakkama saavat. Naine kirjutab, et just Spier oli see, tänu kellele Ettys peituv energia sai võimaluse vabaneda. Tänu Spierile õppis naine häbita jumala nime suhu võtma. (Hillesum 1996: 200)

Etty hingevalu suurusest annab lugejale siiski aimu tema füüsiline tervis. Naine kirjutab vestlusest arstiga, kes hoiatab Ettyt, et tema füüsiline seisund on eluohtlikuks muutunud. Arsti sõnul ei suuda Etty keha tema siseelu intensiivsust välja kannatada. (Hillesum 1996: 199) Sarnaselt Nellale nõuab tugev naine olemine ka Ettylt oma lõivu. Nella puhul oli põhjuseks oma tegelike tunnete allasurumine nii oma lähedaste ja ka iseenda ees. Etty puhul on tegu pigem liiga värvika sisseeluga, mille tõttu naine liialt palju mõtleb.

3.11 Westerbork ja kirjad

1942. aasta juulis algas süstemaatiline Amsterdami juutide saatmine Westerborki transiitlaagrisse. Sealt edasi lahkusid rongid Auschwitz ja teistesse koonduslaagritesse. (Woodhouse 2009: 80) Westerborki transiitlaagrisse tahtsid natsid koondada kõik Hollandi juudid. Üle 100 000 laagriasuka viidi Westerborkist teistesse laagritesse hukkamisele. Elu Westerborkis kirjeldab Etty lugejale aga küllaltki ootamatul viisil. Võiks eeldada, et paik, mis on tunnistajaks inimeste hirmule ja meeleheitele, tekitab neid tundeid ka Ettys. Lugeja oskaks oodata Etty kahetsust laagris töötamise otsuse üle või viha inimeste seisukorra suhtes. Hoopis üllatavana tuleb aga sissekanne, kus Etty kirjutab, et kaks kuud okastaadi taga on olnud tema elu rikkalikuimad ja intensiivseimad kuud: „*Those two months behind barbed wire have been the two richest and most intense months of my life, in which my*

highest values were so deeply confirmed. I have learned to love Westerbork.“ (Hillesum 1996: 205). Etty kirjutab, et tema väärtushinnangud on saanud kinnitust ja ta on Westerborki õppinud armastama. Just nimelt „armastus“ on sõna, mida Etty transiitlaagrist rääkides kasutab. Naine ei selgita, mida ta selle all mõtleb, kuid tundub, et tänu jumalale, keda Etty on armastama hakanud, suudab naine kõike, mis elu talle toob, võtta kui kogemust, mis on põhjusega tema teele saadetud. Etty rõhutab korduvalt, et kõik temaga toimuv ainult süvendab tema armastust elu vastu: „*And there among the barracks, full of haunted and persecuted people, I found confirmation of my love of life.*“ (Hillesum 1996: 209). Etty nimetab laagrielanikke, keda ta tihti peale vaatleb ja nendest ka päevikus kirjutab, „vaevatuks“ ja „tagakiusatuteks“, kuid ei tundu end nendega võrdsustavat. Ka naise päevikusissekannete põhjal ei saa öelda, et Etty ennast nii oleks tundnud, nagu inimesed tema ümber, mis ei tähenda, nagu Etty oleks toimuvat ilustanud. Pigem annab see põgus laagrielanike kirjeldus ja sellele järgnev avaldus, et just meeleheitel inimesi täis barrakkide keskel sai Etty oma armastuse kohta kinnitust, tunnistust saajaprotsendilisest kohalolust.

Väärib imetlust, et naine suudab ka kõige rusuvamas olukorras näha ilu ja eesmärki. Ehk on just see põhjuseks, miks Etty suudab püsida täie mõistuse juures ja iga vintsutavama olukorraga üha tugevamaks muutuda. Viktor E. Frankl kirjutab, et on iga laagrielaniku enda otsustada, kas temast saab tüüpiline laagrielanik või otsustab inimene säilitada oma inimväärikuse ja jääda iseendaks (Frankl 2002: 93). On ilmselge, millise otsuse tegi Hillesum. Naine oleks võinud saada tavaliseks laagrielanikuks, kes koos teistega hirmule, vihale ja meeleheitele alla vannub. Ettyl oli võimalus ennast täielikult meeleheite valda anda, kuid ta ei teinud seda. Selle asemel tegi naine kõik endast oleneva, et jääda iseendaks ja aidata eelkõigi teisi abivajajaid. Etty on saavutanud teadlikkuse oma oskuste suhtes inimesi mõista ning seetõttu tunneb naine ennast Westerborkis just kui mingit eesmärki täitvat:

Then, there they are, bundles of human misery, desperate and unable to face life. And that's when my task begins. [...] I embark on a slow voyage of exploration with

anyone who comes to me. And I thank You for the great gift of being able to read people. (Hillesum 1996: 204-205)

Etty peab oma annet jumala kingituseks ja kavatseb seda kingitust maksimaalselt teiste aitamiseks ära kasutada kirjutades, et alustab oma elus „aeglast teekonda“ olles enda ümber olevatele inimestele teejuhiks. Tundub, nagu Hillesum peaks ennast jumala saadikuks, kes seisab oma isiklikust hingevalust kõrgemal ja kelle ainsaks ülesandeks on abivajajaid abistada. Siiski on hetki, kus naine peab tõdema, et osadest inimestest on keeruline aru saada: „*Many people are still hieroglyphs to me, but gradually I am learning to decipher them. It is the best I can do: to read life from people.*“ (Hillesum 1996: 207). Hillesum võrdleb laagrielanikke hieroglüüfidega, kes ootavad dešifreerimist. Kuna Etty soovib inimesi kogu hingest aidata leiab ta, et just inimeste lugemine on parim, mis ta teha saab. Sellegi poolest on Etty sunnitud aeg-ajalt tunnistama, et elu Westerborkis mõjub talle rusuvalt: „*I have moments when I am suddenly filled with sadness: sadness that I cannot walk out of my barracks and onto the great moor outside.*“ (Hillesum 1996: 205). Naine tunneb laagris kehtestatud piirangute pärast ennast ebamugavalt ja tajub kunagi nii loomulikuna tundunud vabaduse kadumist.

Sellegi poolest tundub, et Westerbork avaldab naisele pigem positiivset mõju. Etty sissekannetes on tunda omalaadse elutarkuse kohalolu, mida seal varasemalt polnud. Tundub, nagu naise silmad, mis Spieriga kohtumisest alates olid avanemas, on nüüdseks lõplikult lahti. Nii kirjutab Hillesum oma päevikusse prohvetlikult kõlavad sõnad, mille kohaselt tabab maailma pärast sõda kaks „lainet“ – lahkus ja viha. Etty otsustab, et tema ülesandeks on võidelda viha vastu: „*After this war, two torrents will be unleashed on the world: a torrent of loving-kindness and a torrent of hatred.*“ *And then I knew: I should take the field against hatred.*“ (Hillesum 1996: 208). Ka Etty tunded sakslaste suhtes ei ole vaenulikumaks muutunud, vaid hoopis vastupidi. Naine kirjutab, et inimestel tuleks endaga tööd teha ja vaenlaseks peetud inimeste vihkamiseks ei tohiks aega jätkuda. Etty sõnab, et halbu inimesi on nende rahva seas ja seetõttu ei saa ühtegi rahvust pidada oma olemuselt üdini kurjaks:

[---] we have so much work to do on ourselves that we shouldn't even be thinking of hating our so-called enemies. We are hurtful enough to one another as it is. And I don't really know what I mean when I say that there are bullies and bad characters among our own people, for no one is really „bad“ deep down. (Hillesum 1996: 211-212)

Etty on sellisele tõdemusele jõudnud teisi laagrielanikke jälgides. Nii kirjeldab Etty üht oma Westerborki kolleegidest, kes naise sõnul vihkab oma tagakiusajaid kogu hingest, kuid oma käitumise ja suhtumisega sobiks ideaalselt koonduslaagri valvuriks: „*I often watched him standing beside the camp entrance to admit his haunted fellow Jews, never a pleasant sight.*“ (Hillesum 1996: 210).

Etty kihk laagriasukaid aidata on niivõrd tugev, et kui Etty saab paberi, mis teda Westerborkist mujale laagrisse viimise ohust säästab, ei tunne ta sellest mingit rõõmu ja väljendab isegi ebaõiglustunnet, et paberi, mille eest enamik juute unistavad, sai just tema:

And now it seems that I have been „exempted.“ [---] I don't want that scrap of paper for which most Jews would give their right arm, I don't want it in the least, so why should it have dropped into mine of all laps? I want to be sent to every one of the camps that lie scattered all over Europe, I want to be at every front, I don't want to be what they call „safe,“ [---] I want to understand what is happening and share my knowledge with as many as I can possibly reach [---]. (Hillesum 1996: 223)

Etty ei unista turvalisusest, vaid ihkab hoopis, et teda saadetakse kõigisse Euroopas laiali olevatesse laagritesse. Naine tunnistab, et tahab kõike omal nahal kogeda ja olla sündmuste keskel, et jagada oma teadmisi nii paljudega, kui vähegi võimalik. (Hillesum 1996: 223) Võib näida lausa hullumeelne, et naine soovib seda, mille ees teised juudid kabuhirmu tunnevad. Antud lõigust jääb enim silma Etty sõnad, et ta tahab mõista, mis toimub. Kuigi Hillesum ei kahetse Westerborkis viibimist ja ei tunne sakslaste vastu viha, tundub sellegi poolest, et juutidega toimuv on naise jaoks endiselt mõistatus, mis lahedust ootab. Arvan, et osa Ettyst peab toimuvat ebaõiglaseks ja üritab leida sellele arukat põhjendust. Kuid naine

ei tagane oma veendumusest ja kirjutab ka hilisemas sissekandes – olles Westerborkis juba mõnda aega viibinud – soovist olla koonduslaagrite „mõtlev süda“: „*I was sometimes filled with an infinite tenderness [---] and I prayed, „Let me be the thinking heart of these barracks.“ And that is what I want to be again. The thinking heart of a whole concentration camp.*“ (Hillesum 1996: 225). Jällegi näib Etty rõhutavat oma eesmärki olla laagri n-ö tugipostiks, kes ainsana suudab toimuva keskel säilitada tervet mõistust ja mõtlemisvõimet, mis pole toimuva poolt rikutud.

1996. aastal trükitis ilmunud variant Etty päevikust, mis kannab pealkirja „An Interrupted Life: The Diaries, 1941-1943; and Letters from Westerbork“ sisaldab, nagu ka pealkiri ütleb, lisaks naise päevikutele ka temapoolset osa kirjavahetusest, mida Etty Westerborki laagris viibides kojujäänud sõpradega pidas. Etty teeb oma viimase päeviku sissekande 12. oktoobril 1942. Etty päevikule on lisanduseks ja täienduseks tema Westerborkist jutustavad kirjad, mida naine oma sõpradele ja tuttavatele saatis. Valdavalt pole kirjad küll kuigi pikad, kuid on – sarnaselt päevikule – tunnistajaks Etty erakordsele vaprusele ja vaimsusele. Erinevalt päevikust, on Hillesumi kirjad keskendunud vaid Westerborkile ja nende eesmärgiks tundubki pigem olevat laagrielu kajastamine.

Seetõttu võib Etty kirju lugedes hakata silma emotsioonide vähesus, samuti kõneleb ta kirjades iseenda tunnetest võrdlemisi vähe. Woodhouse on selle põhjuseks välja toonud selle, et Etty kirjad polnud privaatsed selles mõttes, nagu seda olid tema päevikuid. Samuti võib öelda, et Etty oli oma päevikutes valmistunud nii hästi kui võimalik teda laagris eesootavaks. Naine oli leppinud mõttega, et võib surra ja see andis talle vabaduse, mis võimaldas tal jälgida enda ümber toimuvat iseenda tunnetesse pidevalt süüvimata. (Woodhouse 2009: 104-105) Usun, et kogu pinge, mis võis Ettyl seoses oma saatusega ja laagriasukaks saamisega olla, oli maandatud, sest naine ei pidanud enam mõtlema, mis saab edasi – viibides laagris, oli ta juba sündmuste endi keskel. Nende sündmuste keerises olles polnud enam aega jääda oma tunnete üle pikemalt arutlema, sest Etty teadis, et laagris on tema abi vajavaid inimesi. Iseenda haletsemise asemel väljendab naine kirjades kaastunnet hoopis end ümbritsevate inimeste suhtes (Woodhouse 2009: 105). Nii kirjeldabki Etty oma

kirjades Westerborki laagrit, sealseid asukaid ja oma suhteid nendega: „*In Westerbork I'll have to look out for hundreds of people – not only friends but the children, the parents, and the grandparents of friends.*“ (Hillesum 1996: 262). Etty annab kirjas mõista, et tunneb ennast kõigi Westerborki asukate eest vastutavana ja püüab nende jaoks alati olemas olla.

Kirjad kirjeldavad elavalt ülerahvastatud barakke, mudast nõmme, okastraadi labürinte ja põllulilledega kaetud põldu laagri servas. (Hillesum 1996: xxi) Etty kirjutab igal pool olevast mudast, viidates, et laagris on palju sellist, mis võib inimese vaimsele tervisele halvasti mõjuda: „*There is mud, so much mud that somewhere between you ribs you need to have a great deal of inner sunshine if you don't want to become the psychological victim of it all.*“ (Hillesum 1996: 245). Etty tõdeb mõnevõrra irooniliselt, et kõige selle talumiseks peab inimesel olema „roiete vahel paras kogus sisemist päikesesära“. Hoolimata pingutustest, on siiski hetki, kui naisel on keeruline Westerborkis midagi positiivset leida. Kui päevikus üritab Etty Westerborki näha kui eesmärgiga paika, kus naine saab oma potentsiaali ära kasutada, siis ühes oma kirjas tunnistab naine, et Westerborkis valitsev viletsus on kirjeldamatu. Hillesum kirjutab surevatest lastest ja ülerahvastatud barakkidest: „*The misery here is really indescribable. People live in those big barracks like so many rats in a sewer. There are many dying children. But there are many healthy ones, too.*“ (Hillesum 1996: 293). Hoolimata kirjeldatu koledusest, oskab naine kõige kiuste näha ka head tõi dedes, et laagris on ka palju terveid lapsi. Siiski on ka harvu hetki, kui kurbus naise kätte saab. Ühes kirjas tunnistab naine, et on väljakannatamatu näha, kuidas inimesed oma purunenud elude jäänuste külge klammerduvad: „*It is almost beyond comprehension, the strength with which people whose lives are almost entirely behind them hang on to the wretched bits of carcass that are left.*“ (Hillesum 1996: 278). Etty ei oska sellega samastuda, sest erinevalt neist inimestest, on tema oma mineviku seljataha jätnud keskendudes olevikule ja tulevikule.

Ühes oma pikimas kirjas kirjeldab Hillesum Westerborki laagrit andes sellest põhjaliku ülevaate: „*We have orphanage, a synagogue, a small mortuary, and a shoe-repair factory under construction.*“ (Hillesum 1996: 245). Etty kirjadest ei puudu ka annus huumorit –

näiteks kirjeldab ta Westerborkis olevat vanglat kui midagi, mis võiks pärineda operetist: „*The two-person jail that stands like something out of an operetta [---]*.“ (Hillesum 1996: 245). 1943. aasta 3. juulil kirjutab Etty kirjas sõbrannale Jopie Klaasile, et temast on ametlikult saanud laagriasukas ja seetõttu kehtivad talle nüüdsest samad reeglid, mis kõigile teistele. See tähendab, et iga kahe nädala kohta tohib ta kirjutada vaid ühe kirja. Etty tõdeb, et on hetki, kus ta tunneb, et ei suuda enam jätkata. Siis need hetked aga mööduvad: „*There are moments, it's true, when I feel things can't go on. But they do go on, you gradually learn that as well.*“ (Hillesum 1996: 293). Etty kirjutab, et toimuva jubeduse vastu tuleb võidelda armastuse, headuse ja jõuga, mis tuleb inimeste enda seest. Tundub, et laagris olles on Etty veel enam veendunud enda sees oleva jõu ammutamise olulisuses. Etty rõhutab korduvalt, et alla ei tohi anda: „*Against every new outrage and every fresh horror, we shall put up one more piece of love and goodness, drawing strength from within ourselves. We may suffer, but we must not succumb.*“ (Hillesum 1996: 294). Samal ajal on üha kehvemaks muutumas ka Etty tervis. Kirjas sõbrannale kirjutab ta, et tema jõud vedas teda esimest korda alt ja ta minestas: „*Today my strength failed me for the first time, and I fainted right in the middle of a big barracks.*“ (Hillesum 1996: 301). Etty ei lange oma tervise teemadel pikematesse kirjeldustesse. Ilmselt ei pea Hillesum juhtunut kuigi märkimisväärseks ja peab talle omaselt teiste heaolu olulisemaks. Nii jätkab ta kirjutamist tõdedes, kuid antud tõsiasjal pikemalt peatumata, et laagrist viiakse üha rohkem inimesi minema ja kui just ime ei juhtu, on kõik nädala või kahega läbi: „*Slowly but steadily the camp is being sucked dry. Without some miracle from outside, it will all be over in a week or two.*“ (Hillesum 1996: 301).

Siis aga saabub päev, kui Westerborki toodud 5524 inimese seas on ka naise vanemad ja vend Mischa. Kirjas sõbranna Christine'ile väljendub Etty šokk pere sealoleku suhtes ja on näha, et naise tasakaal on kõikuma löönud. Etty väljendab – mitte küll otsesõnu – muret isa pärast, kes „on täiesti abitu“. Naine tunnistab sõbrannale, et tunneb ennast endiselt üsna tugeva ja vaprana, kuid ei näe vahel peale „pimedus“ midagi ja neil hetkedel ei näi miski loogikat omavat: „*I shall try to get through it as best I can, I even feel quite strong and*

brave, although sometimes I can see nothing but blackness and nothing makes any sense at all.“ (Hillesum 1996: 276) Selline avameelsuse hetk on naise kirjandes üsnagi harv, mis omakorda tõendab juhtunu laastavat mõju Ettyale. Ilma perekonnata laagris viibides, tundis Etty ennast ainult iseenda eest vastutavana. Tänu sellele ammutas ta endast jõudu, millest jätkus ka teiste laagrielanike eest hoolitsemiseks. Kui aga Ettyale kõige kallimad inimesed on sunnitud samasugust viletsust jagama, lööb naise tasakaal mõistagi kõikumale. Etty olukorda ei tee lihtsamaks ka teadmine, et kuigi teda ennast veel teise laagrise edasisaatmise oht ei ähvarda, ei pruugi ta olla võimeline oma perekonda kaua nimekirjast väljas hoida (Woodhouse 2009: 115). Etty tõdeb ka ise, et pere pärast muretsemine „närib“ teda kõige hullemini: „[---] *I can see in myself the effects of worry about the family. It gnaws at you worse than anything else.*“ (Hillesum 1996: 278). Kirjas oma Amsterdami majanaabrile kirjutab Etty, kuidas ta peab võitlema, et haletsus vanemate pärast teda ei kurnaks, ja ei võtaks talt energiat aidata oma pere kõrval ka teisi inimesi:

Last night I had to struggle again not to be overwhelmed by pity for my parents, since it would paralyze me if I gave in to it. I know that we must not lose ourselves so completely in grief and concern for our families that we have little thought or love left for our neighbors. (Hillesum 1996: 334)

Antud sissekanne näitab, et kuigi Etty teab, mis on õige ja kuidas tegelikult toimima peab, on tal keeruline seda teadmist järgida.

Mitmed Etty kirjad sisaldavad palvet toiduainete järele mitte Ettyale endale, vaid sealolevatele inimestele ja tema perele (Hillesum 1996: 281). Olles ka ise vangi rollis, mõtleb naine endiselt teistele, mis annab veel kord lugejale aimu Etty tõelisest olemusest, millest päevikute põhjal juba aimu saadi. Lisaks toiduainetele võitleb Etty ka selle nimel, et tema perekonda ei saadetakse edasi teise laagrisse (Hillesum 1996: 285). Sellegi poolest muutub olukord nii Etty kui ka tema pere jaoks üha kriitilisemaks, sest edasisaatmine tundub vältimatu. Naine kirjutab ühes kirjas, et on leppinud mõttega, et ta Poola saadetakse, kuid hirm armastatud inimeste pärast, on pea talumatu: „*I had accepted the fact that I*

would be going to Poland. But living in fear for your loved ones, knowing that an infinitely long martyrdom is in store for them while your own life here stays relatively idyllic, is something few can bear.“ (Hillesum 1996: 297). Järjekordne näide Etty alalhoidlikkusest ja kõikehõlmavast murest teiste pärast. Kuigi ka Hillesumi enda olukord pole kiita ja oht ümbritseb ka teda, nimetab ta sellegi poolest oma elu Westerborkis idülliliseks. Usun, et oma Westerborki elu idülliliseks nimetamine on tingitud sellest, et naine, erinevalt kõigist teistest, on leppinud oleviku ja ka eesootavaga. Etty ainus mure on seotud tema perega, sest kui nemad ära viiakse, ei saa naine nende abistamiseks enam midagi teha.

Kui saabub päev, kui Etty vanemad on kirja pandud üleviimiseks teise laagrisse ja Etty vend, kes nimekirjas pole, soovib siiski koos vanematega minna, tunnistab naine sõbrannale saadetud kirjas, et vend soovib koos vanematega minna armastuse pärast nende vastu, kuid Etty ei soovi ja seda samuti armastusest. Naine tunnistab, et see võib olla argpükslik armastus, kuid ta kardab, et tugevus, mida ta praegu tunneb, võib kaduda, kui ta peaks olema tunnistajaks kannatustele, mis tema perele osaks langevad:

In the same way that Mischa wants to go out of love for his parents, I won't be going – out of a different kind of love. Perhaps it is a more cowardly love, but I myself feel strong. I believe that it is easier to pray for people from a distance than to see them suffer right next to you. (Hillesum 1996: 312)

Etty sõnad võivad esmapilgul tunduda külmad, kuid nende sõnade taga on peidus hirm kokkuvarisemise ees. Etty on oma võimetest teadlik ning teab ka seda, et nähes on perekonda kannatamas, ei suudaks ta vaimselt vastu pidada. Sellisel juhul poleks naisest enam kasu ka teistele abivajajatele ja temast saaks üks kõigi murtute seast. Jäädes Westerborki, saab ta sealseid inimesi aidata.

3.12 Abist keeldumine

Etty pühendumus oma rahvuskaaslastele ja hiljem Westerborki inimestele on niivõrd tugev, et naine langetab otsuse jääda kuni lõpuni koos nendega ning teha kõik laagriasukatele osaks saav koos nendega läbi. Etty otsus loobuda sõprade abist ja mitte peitu minna tekitas omal ajal küsimusi nii tema sõprades kui ka aastaid hiljem tema päeviku lugejates. Võimalusi ennast ees ootavast jubedast saatusest päästa, oli mitmeid. Ometi keeldus Etty lausa kangekaelselt kõigist talle ulatatud abikätest. (Woodhouse 2009: 87-88) Ettyle heideti koguni ette, et ta ei kasuta ära võimalusi, mida nii paljudel tema ümber polnud. Naine kirjutab oma päevikus, et inimesed süüdistavad teda allaandmises öeldes, et igapähe, kel vähegi võimalik, on lausa kohustus püüda ennast päästa: „*Many accuse me of indifference and passivity when I refuse to go into hiding; they say that I have given up. They say everyone who can must try to stay out of their clutches, it's our bounden duty to try.*“ (Hillesum 1996: 176).

Patrick Woodhouse on toonud välja kolm peamist põhjust, miks Etty võis põgenemisest keelduda. Esimeseks põhjuseks pakub Woodhouse solidaarsustunnet. Sõja edenedes ja juutide olukorra üha hullemaks muutumisel ei võtnud Etty ennast enam kui indiviidi, vaid kui osana juutide kogukonnast, keda oli ootamas ühine saatust. Oma eneseavastamise teekonnal hakkas Etty teadvustama, et ta ei kuulu iseendale, vaid teistele ja teised kuuluvad temale. Etty oli hakanud ennast nii tugevalt teiste kaudu identifitseerima, et oli oma egoistliku poole kaotanud. Naine pidas loomulikuks, et ta jagab koos teistega neile osaks saavat saatust. (Woodhouse 2009: 89-90) Nõustun siinkohal Woodhouse'iga. Etty päevikust ei saa kordagi välja lugeda mõtteid iseenda päästmise teemal. Etty jaoks pole vaja otsustada, kas ennast päästa või mitte, vaid pigem on tegu iseenda ettevalmistamisega tulevaks. Arvan, et osaliselt võib põhjuseks olla ka n-ö tervenemisprotsess, mis pole veel sugugi lõppenud. Ühes sissekandes kirjutab naine, et see, kas ta on väärtuslik inimene või mitte, selgub ainult tema käitumisest vaevarikastest olukordades ning juhul, kui ta peakski surema, näitab viis, kuidas ta sureb, talle tema tõelist olemust: „*And whether or not I am a*

valuable human being will only become clear from my behavior in more arduous circumstances. And if I should not survive, how I die will show me who I really am.“ (Hillesum 1996: 177). Tundub, et Etty võib tunda, et kuigi ta on suure sisemise arengu läbi teinud, on tal veel pikk tee minna täiuseni, mille poole ta püüdleb. Ehk tunneb naine, et otsustades jagada vapralt oma kaasmaalaste saatust, lunastab ta iseneda, ja ehk ka jumala silmis, oma senise elu n-ö möödalaskmised. Teiseks põgenemisest loobumise põhjuseks peab Woodhouse hirmu. Nagu juba eespool mainitud, pidas Etty hirmu ja viha halvimaks, mis inimesele võib osaks langeda. Naine oli otsustanud loobuda mõlemast tundest, et oma hinge säästa ja tundis, et kui ta nõustuks peituma, tähendaks see, et ta kardab ja see oleks võrreldav surmaga. (Woodhouse 2009: 91) Kolmandaks põhjuseks oli aga Etty osavus inimestega suhtlemisel. Spieriga läbiviidud teraapiaseansside kaudu veendus Etty üha enam oma sõnaosavuses ja inimhinge mõistmise oskuses. See tõi kaasa uskumatuna näiva soovi minna vabatahtlikult Westerborki, et seal oma oskustega inimesi aidata, kuid samas olla ka tunnistajaks juutidele osaks langevale saatusele, et see oma päevikus jäädvustada. (Woodhouse 2009: 91)

Viktor E. Frankl on öelnud, et kui saatus on inimese pannud kannatama, peab püüdma selles kannatuses eesmärki näha (Frankl 2002: 107). Teisisõnu – tuleb leida endale uus elu mõte. Etty oli selle mõtte enda jaoks leidnud. Westerbork võimaldas naisel lõpuks midagi otseselt ära teha ja mitte olla kõrvalseisja. Tal avanes võimalus oma võimeid ja vast avastatud „mina“ kasutada enda ümber kannatavate inimeste valu leevendamiseks. Tänu sellele ei jäänud naisel aega mõelda iseenda hirmudele.

3.13 Etty elutee lõpp

Hoolimata Etty pingutustest oma pere teise laagrisse üleviimise eest päästa, juhtub vältimatu ning Etty suureks šokiks on naine 7. septembril 1943. aastal koos perekonnaga Auschwitzi viidavate nimekirjas. Etty kirjade lõpetuseks on raamatus ära toodud talunike poolt leitud postkaart sõbranna Christine'ile, mille Etty 7. septembril Auschwitzi poole sõitu alustavast rongist välja viskas. Lühikeses kirjas kirjutab Etty, et teise laagrisse üleviimine tuli ootamatult. Sellegi poolest lahkus tema ja ta pere laagrist lauldes: „*We left the camp singing, Father and Mother firmly and calmly, Mischa, too.*“ (Hillesum 1996: 360). Etty ei halletse ennast ega väljenda kirjas ka meeleheidet, mida lugeja ehk temalt oodata võiks. Kuigi naine aimab, et ta eesootavast eluga ei pääse, keeldub ta koos oma perega alla vandumast. Oma saatusele minnakse vastu lauluga näidates ühtlasi, et elu pole neid suutnud murda. Hoolimata peatse lõpu eelaimdusest, keskendub Etty ka oma viimases kirjas ikka teistele: naine jätab oma sõbrannaga hüvasti tänades teda tema lahkuse ja hoolitsuse eest. (Hillesum 1996: 360)

Järgneb Etty hea sõbranna ja laagrikaaslase Jopie Vleeschhouweri kiri Etty majakaaslastele, milles ka tema kirjutab, et Etty'le tuli koos vanematega laagrist minemasaatmine ootamatult. Ometi suutis Etty ka selles olukorras ennast vapralt koguda. (Hillesum 1996: 361) Sõbranna kirjeldab, kuidas Etty naeratades rongiplatvormile astus ja kõigile, keda teepeal kohtas, lahkeid sõnu jagas. Jopie tunnistab, et Etty rõõmsast olekust kumas läbi ka väike osa kurbust. Jopie ütleb, et Etty ja tema pere lahkus väärilt. (Hillesum 1996: 363)

Kesk-Hollandis Deventeri linnas, kus Etty üles kasvas, asub tema mälestuseks rajatud mälestusskulptuur. Skulptuur kujutab endast suurt kiviblokki, mis ühest otsast on madal ja läheb sujuvalt kõrgemaks sümboliseerimaks Etty sisemist arengut päeviku algusest selle lõpuni. Läbi kivi jookseb ülevalt alla aga suur pragu, mis kivi kaheks jagab. Kivi

sümboliseerib elu, mis oli täis ebatavalist tugevust ja intensiivsust, kuid mis leidis oma vägivaldse ja järsu lõpu. (Woodhouse 2009: 133).

Kokkuvõte

Kuigi Ettyst on saanud päeviku lõpuks kõikide poolt armastatud naine, kelles jätkub vaimutugevust piisavalt, et seda kõige pimedamal ajal ka teistele hädasolijatele jagada, ei alustanud ta pävikupidamist sellise inimesena. Esimeste sissekannete Etty oli ebakindel ja depressioonihoogetes käes vaevlev naine. Ajutised rõõmu ja positiivsuse puhangud vaheldusid veel süngemate mõtete ja negatiivsusega. Tänu tutvumisele Julius Spieriga ja pävikupidamisega alustamisele, sai aga alguse Hillesumi ümberkujunemine. Algselt kirjutamise üle ebamugavust tundnud Etty harjus õige pea oma mõtteid paberile panema, aidates lugejal naise eneseleidmist jälgida. Ebakindlast ja enesega kimpus olevast noorest naisest kujunes läbi mitmete teraapiaseansside, kirjutamise ja kõneluste jumalaga, oma võimetest teadlik naine, kes omandatud elutarkuste teistele jagamist ei pidanud mitte ainult võimaluseks, vaid lausa oma elukohustuseks. Nii võttis Etty eesmärgiks Westerborki transiitlaagrisse tööle minna ja hiljem ise ühe laagriasukana seal viibides, tegi naine endast kõik, et abivajajaid aidata.

On selge, et päevik mängis Hillesumi elus olulist, võiks öelda, et isegi kesksel rolli. Kirjutamine oli osa tema teraapiast ja aitas naisel ennast analüüsida, muutes seeläbi ka sõjasündmuste põhjustatud tunnetega toimetuleku lihtsamaks. Päeviku teraapiline toime oli otsustava tähtsusega ka siis, kui juutide olukord üha kriitilisemaks muutus ja naine Westerborki vabatahtlikuna tööle otsustas minna. Kinnitust leiab Philippe Lejeune'i seisukoht, et pävikupidamine – sh sissekannete dateerimine – aitab autoril aktsepteerida aja kulgu ja sellega kaasnevaid muutusi. Ka Etty puhul aitas kirjutamine teadmise

hirmutavast saatusest paremini toime tulla. Usun, et päevikupidamine – lisaks jumala kohalolule Etty elus – aitas tal leppida oma haavatavuse ja võimaliku eesootava surmaga.

Lejeune'i poolt välja toodud neljast päeviku funktsioonist on Etty päevikus võrdselt esindatud kõik neli. Etty alustas kirjutamist eesmärgiga oma emotsioone ja mõtteid paremini mõista. Selleks oli päevikus vajalik ka ennast analüüsida, et seeläbi oma minevikuga rahu teha. Kolmas funktsioon – aja seiskamine – kerkis eriti esile Westerborkis viibides, kus Etty langetas lõpliku otsuse oma päeviku trükis ilmumise vajalikkusest. Olles arvestanud võimalusega, et ta enam kunagi koju tagasi ei pääse, oli tema päevik ainuke tõestus läbielatud. Viimane funktsioon, milles on kirjutamise nautimine, oli aga samuti Etty päeviku puhul aktuaalne ning seda tõendavad pikad, kujundirikkad ja kaunilt voolavad sissekanded. Kuigi Etty ei elanud nii kaua, et Teise maailmasõja lõppu näha, mängis ta märkimisväärset rolli sõjast laastatud maailma paremaks muutmisel.

4. Erna Nageli päevik

Valisin Erna Nageli päeviku oma magistritöösse, sest soovisin, et uuritavate materjalide seas oleks esindatud ka eestlanna päevik. Erinevalt Lastist, kuid sarnaselt Hillesumile, kajastab Nageli küüditamispäevik sõjast tingitud poliitilise vägivalla kogemust. Olles üks paljude seast, kes 1941. aasta juunikuus Siberisse küüditati, kirjeldab noor naine oma päevikus elu Siberis koos sellega kaasnevate rõõmude ja viletsusega. Kui Nella Lasti päevik andis ülevaate koju jäänud tavalise koduperenaise sõjaaegsest elust ning Hillesumi päevik näitas, ühe naise teekonda iseenda leidmiseks ja valmistumist oma saatusega leppida, siis Nageli päevik on peegliks sellise naise hingeelule, kes oma endisest elust järsult ära rebiti ja ootamatult uude tundmatusse maailma paisati.

4.1 Erna Nagel ja tema päevik

Erna Nagel sündis 20. aprillil 1914. aastal Riias, kuid hiljem elas Tartumaal Ülenurme talus. 1937. aastal alustas Nagel õpinguid Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas, kus õppis kuni 1941. aasta kevadeni. Sama aasta 14. juunil küüditati noor naine koos ema ja isaga Siberisse. Erna isa, kes mõisteti vangi, eraldati oma naisest ja tütrest. Erna elas koos emaga Tomski oblasti Bondarka-nimelises külas. Rasked olud võtsid Ernalt lisaks isale ka ema ja naine jäi üksinda Siberi karmust trotsima. 1945. aasta 23. jaanuaril jäi neiu metsatööl

langeva puu alla ja hukkus. Naine maeti kohalikule kalmistule ema kõrvale. (K. Nagel 2007:4)

Aastaid pärast Nageli surma saatsid Siberis elanud eestlased naisest järele jäänud paberid tema Eestis elava venna – Karl Nageli – kätte. Erna vend võttis ette keerulise töö kirjutada õe päevikulehed ümber, et naise lugu saaksid jagada ka teised. Päevik ilmus trükis 2007. aastal pealkirja alla „Olen kui päike ja tuul“ olles osalt katkendlik, sest originaalpäevikust oli kadunud lehti nii algusest kui ka keskelt. (K. Nagel 2007: 4-6) Raamat sisaldab nii siiasinna pikitud pildikesi Siberisse küüditatud eestlastest kui ka mõningaid kirju: kirju, mis Erna isa saatis oma tütrele ja naisele; Erna kirja oma vennale, kus naine teatab nende ema surmast; ning päeviku lõpus olevat Erna sõbratari, Hilda Põltsamaa, kirja Karlile teatamaks Erna hukkumisest.

Erna Nageli esimene säilinud päevikusissekanne on tehtud 1941. aasta 6. juulil, mis tähendab, et naise ja tema vanemate küüditamisest on möödunud pea kuu. Nagu eelnevalt öeldud, oli naise päevikust lehti puudu ja seetõttu on raske määratleda, mis päeval Erna oma esimese sissekande tegi. Võimalik, et selles esimeses sissekandes kirjutas naine ka päevikupidamisega alustamise tagamaadest, kuid need tagamaad jäävadki lugejale teadmata. Siiski mainib naine ühes 1942. aasta juuli sissekandes, et luges oma vanu päevikuid ning tunnistab sissekanneteaegse aja kergust: „*Hea on kaduda lugedes minevikku, kus süda küll tihti valutas, kuid kõike oli külluses ning polnud karta tööle ajava brigadiri häält.*“. Edasi meenutab naine vanu armumisi ja muigab „nooruse rumaluse“ üle. (Nagel 2007: 105) Selle sissekande põhjal usun, et Erna pidas päevikut juba enne küüditamist. Päeviku algseks eesmärgiks võis olla reflekteerimine igapäevaelu sündmuste ja inimsuhete üle, kuid pärast küüditamist võis päevikust naisele saada midagi märksa olulisemat. Päevikupidamisega jätkamine võis olla Ernale oluline oma võime tõttu tagada autorile kindlustunne elamisväärsse igapäevaelu jätkusuutlikkusest keset kõige traumaatilisemaid sündmusi (Kurvet-Käosaar 2014: 146). Kodumaal alustatud tava jätkamine sümboliseeris ehk püüdu hoida oma endisest elust kinni, kuid teisalt võis kogetu

kirjapanek aidata naisel seda enda jaoks lahti mõtestada ja seeläbi uus olukord enda jaoks talutavamaks muuta. Pole ka võimatu, et Erna üheks päevikupidamise eesmärgiks oli soov tema enda ja teiste eestlastega toimuv kirjalikul kujul jäädvustada. Päevik ei sisalda ühtki märkust selle kohta, et Erna kirjutas päevikut läbielatu jäädvustamiseks järeltulevatele põlvedele. See aga ei tähenda, nagu poleks Erna eluajal keegi teine naise päevikut lugenud. Kui Nella Lasti päevik, olles MO päevik, oligi mõeldud kõrvalistele isikutele lugemiseks ning Hillesum lootis oma päeviku trüki ilmumisele, siis Nageli päevikust sai osa tema hea sõbranna Hilda Põltsamaa: „*Hilda loeb uuesti mu päevikuid, ka viimaseid. Teab kui õige tegu see oli, kuid usaldan teda. Olen leidnud temas hea sõbra.*“ (Nagel 2007: 75). Erna sissekandest loen välja, et hoolimata ebakindlusest, mida naine oma päeviku kellelegi teisele lugeda andmise osas tunneb, kaalub kahtluse üles soov omada lähedast sõpra. Naise jaoks on millegi nii privaatse jagamine žest usalduse väljanäitamiseks ja samas kutse vastata sellele usaldusele aususega. Kuigi Erna kahtleb, kui hea päeviku Hildale lugeda andmise mõte oli, ei tundu ta oma otsust siiski kahetsevat, sest tõdeb ka ise, et on leidnud omale hea sõbra – asjaolu, mis Siberis elades võis olla elulise tähtsusega. Erna ei maini päevikus, et tema päevikut oleks veel keegi peale Põltsamaa lugenud.

See aga ei tähenda, et kirjutamine poleks naise jaoks olnud omamoodi mässamise viisiks. Usun, et päevikupidamine võimaldades Ernal endale tõestada, et ta ei anna alla ja ei lepi oma olukorra ebaõiglusega. Erna päeviku puhul on oluline arvesse võtta ka seda, et küüditamiskogemuse dokumenteerimine oli ametivõimude poolt rangelt keelatud. Kuigi Erna oli kahtlemata teadlik oma tegevuse ohtlikkusest, ei takistanud see teadmine teda oma „vangistajaid“ koguni kirumast: „*Mingu põrgu kõik see elu ja terve see SSSR!*“ (Nagel 2007: 84). Kahtlemata on tegu sõnadega, mis avastatuna oleksid võinud Ernale väga halvasti lõppeda. Usun, et just teadmises oma teo ohtlikkusest, on võimalik näha Erna vastuhaku tõelist ulatust.

4.2 Esimesed sissekanded

Nageli esimesed sissekanded on lühikesed, olles kohati vaid lõigupikkused. Selle põhjuseks võib olla aja- või privaatsuse puudus, kuid ka olukorra šokeerivus. Esimeses säilinud sissekandes kirjutab naine, kuidas küüditatud on jõudnud Obi jõe äärde, mille vetel ootab neid laev. Erna sissekanne on üsnagi emotsioonitu ja sisaldab kõigest lühidat kirjeldust ümbrusest ning iseenda ja teiste inimeste riietusest: „*Laev on suur. Meid viiakse alla katlaruumidesse. Põrand on siin must.*“. Ei sõnagi teda valdavatest hirmudest, vihast või kurbusest. Ainuke viide Ernas maad võtnud kurbusele peitub päev hiljem tehtud lühikeses sissekandes, kus naine küsib lõpetuseks: „*Miks olen nii üksik?*“. (Nagel 2007: 6) Erna on küll koos emaga, kuid üksinduse all peab ta ehk silmas seda, et igäüks on sunnitud hirmutava kogemusega omal viisil toime tulema. Erna sissekannete algne „emotsioonitus“ võib olla naise viis ebameeldiva olukorraga toimetulekuks. Kuni naine oma tegelikele mõtetele ja tunnetele kirjalikul kujul elu ei anna, on naisel päeviku näol vähemalt üks koht, kus reaalsus teda oma raskusega ei rõhu. Lihtsam on kirjeldada end ümbritsevaid inimesi ja loodust, kui rääkida koduigatsusest ja hirmust tundmatu tuleviku ees. Püüdu end oma olukorrast distantseerida ning seda iroonia abil, näitab ka järgnev sissekanne: „*Olen vihane, puru silmas teeb valu, pisarad jooksevad, sõdurid kärgivad. [---] Sõidame ära, kui on juba pime ja kuu paistab. Suur kuuketas paistab üle agulimajakeste – kui romantiline see on!*“ (Nagel 2007: 8). Olgugi, et Erna tunnistab oma viha ja sõdurite ebameeldivat käitumist, vähendab ta oma olukorra tõsisuse kaalukust iroonitsedes kuupaiste romantilisuse üle.

Kui Erna emaga 12. juulil oma teekonna sihtpunkti jõuab, lööb naise püüd vapper olla kõikuma. Tundub, et Ernal oli kergem oma tegelikke emotsioone tagaplaanil hoida seni, kuni ta ei teadnud, mis teda Siberisse jõudes ees ootab. Kui Erna näeb aga „viletsat õlgedest katusega majakest“ (Nagel 2007: 9), puhkeb ta nutma. Naine väljendab esimest korda tõelist kurbust, mis teda olukorra täbaruse tõttu tabab ning ei püüagi oma meeleheidet

varjata: „*Kellegi trööstida, käsivars ümber piha, või kellegi tröösti vajav pea mu süles... [-- -] Jälle kipub nutt kangesti peale.*“ (Nagel 2007: 9). Erna tunnistab, et suudab Siberis olemise esimestel päevadel mõelda vaid kõige primaarsematest asjadest: „*Elan siin ja olen, sünnin, mõtlen, mida sünnin. Kui kõht täis, mõtlen, mida homme sünnin ja siis tahan magada – nii tuleb vähem mõelda.*“ (Nagel 2007: 9) Erna on hakanud taipama, et põgeneda pole kusagile ja koju tagasipöördumine on pea sama võimatu. Kergem on rahuldada oma keha põhivajadusi, kui mõelda eesootava üle. Päev hiljem kirjeldab Erna jõe juures pesupesemist ja kirjutab jällegi mõnevõrra irooniliselt: „*Vaat kus mul on siin kaugel Siberis elu nagu muinasjutt!*“ (Nagel 2007: 10). Järjekordne irooniline sissekanne – mis ei jää viimaseks – näitab, et autor võib kasutada irooniat kui narratiivistrateegiat, mis võimaldab tal kogetavatest sündmustest kirjutada, luues autori ja sündmuste vahele distantse (Kurvet-Käosaar 2013: 139). Iroonitsemine tundub naise jaoks ilmselt turvalisem valik, kui enese haletsemine ja oma tunnetest otsesõnu rääkimine. Samuti tundub, just kui hakkaks Erna varasemat kurbust varjutama viha oma olukorra paratamatuse ja väljapääsmatuse üle. Seda kinnitab ka Erna sissekanne, milles ta kirjutab, et kõnnib mööda jõeäärt koju: „*Sülitam südametäiega – raske on võõrsil.*“ (Nagel 2007: 10). Kuigi Erna üritab uude koju ja elurütmi sisse elada – mis võib olla ka põhjuseks, miks naine oma sissekannetes rohkem igapäevaseid toimetusi ja sündmusi kirjeldab, proovides ehk nii koduigatsust peletada – näitab eelnev tsitaat Ernas valitsevat kahevahelolekut. Ühelt poolt proovib naine uue olukorraga kohaneda, kuid teisalt piinab teda talumatu koduigatsus. Koduigatsus hakkab Ernat aja möödudes üha enam vaevama. Korduvalt kirjutab naine, kuidas igatseb tagasi Eestisse ja küsib oma päevikus eikelleltki, kaugel kaua oodatud koju pääsemine on: „*Kas sõidame varsti või tuleb jälle uus talv?*“ (Nagel 2007: 107). Kuigi naine Siberi elurütmiga mingil määral harjub, kirjutab Nagel mitmel korral, kuidas koduigatsus ta südant vaevab (Nagel 2007: 12). Ka ilus loodus, mille jaoks Ernal kurbusest hoolimata silmi jagub, ei ole siiski piisav, et igatsust täielikult leevendada. Naine kirjeldab, kuidas nad sõbrannaga pilte vaatavad ja „unistavad kaugest kallist kodust“. (Nagel 2007: 13)

Erna suur igatsus kodu järele on aluseks ka sellistele emotsioonidele nagu hirm ja häbi. Ühes sissekandes kirjeldab Erna tööseltskonnaga eesti laulude laulmist, mille sõnu tema enam hästi ei mäleta: „*Mul on häbi, et ma ei mäleta enam hästi sõnu.*“ (Nagel 2007: 18). Erna puhkeb nutma, kuid arvan, et põhjuseks on siiski enamat kui lihtsalt unustatud laulusõnad. Olles kodust kaugel eemal ja teadmata, kuna ja kas sinna üldse tagasi pääseb, on Erna jaoks oluline, et oluline side kodumaaga säiliks. Unustatud laulusõnad äratavad Ernas hirmu, et see side on nõrgenemas või ehk ümber kujunemas.

4.3 Toimetulek negatiivsete emotsioonidega

Erinevalt Nella Lastist, ei püüa Erna oma tundeid pidevalt alla suruda ja väljendab neid ka oma päevikus märksa vabamalt. Vaprat nägu üritab siiski temagi teha, kui tunnistab ühes sissekandes soovi nutta, kui poleks ainult nägijaid. Talumatu koduigatsus ja mure isa pärast ajavad naise majast välja jõekaldale nutma, kuid Erna pettumuseks on sealgi inimesi ja nii peavad pisarad jääma valamata. (Nagel 2007: 13) Kuigi oma emotsioone teiste ees näitamast hoiduvad mõlemad naised, annab Erna üksi olles tunnetele vaba voli. Lasti puhul on aga oluline ka üksi olles hoida selg sirge ja kõik enda sees. Olles Nellast emotsionaalsem, ei kommenteeri Nagel siiski kuigi pikalt oma meeleheitehetki või temas valitsevat igatsust ja kurbust. Olgugi, et Erna oma siseelule väiksemaid piiranguid seab kui Nella, ei tundu ka tema täielikult teadvustavat emotsioonide mõju vaimse ja füüsilise tervise üle. Nii kirjutab Erna 28. juuli sissekandes, kuidas nägi magades õudusunenägu, mis teda karjuma ajas: „*Ema hoiab mul ümbert kinni ja ütleb, et ma olla unes karjunud. [---] Lõunaks sööme praetud kala.*“ (Nagel 2007: 14). See, et Erna unes karjumisest oma päevikus kirjutab, viitab suure tõenäosusega naise puhul ebatavalisele käitumisele. Sellest hoolimata ei kommenteeri Erna juhtunut pikemalt ja jätkab õhtusöögi kirjeldamisega. Usun,

et unes karjumine võib viidata, nagu Nellagi puhul, sisemisele traumeeritusele, mida naisega toimunu on põhjustanud. Kuigi Erna mäletab nähtud unenägu, ei hakka ta seda analüüsima. Tõsasi, et Erna seiga kirjeldamisele pikemat tähelepanu ei pööra, võib osutada sellele, et naine teadvustab endale õudusunenäo põhjust, kuid sellest rääkimine ähvardaks hapra tasakaalu paigast lüüa.

Samamoodi otsustab Nagel kommenteerimata jätta kontoris allakirjutamise paberile, kus seisab kirjas, et Erna ja ta ema on Siberisse mõistetud kahekümneks aastaks (Nagel 2007: 15). Usutavasti tekitab teadmine paberile allakirjutamise vajadusest naises kurbust ja ehk koguni viha neile langenud ebaõigluse pärast, kuid ometi otsustab Nagel oma mõtteid ja tundeid selle üle mitte väljendada. Hoolimata püüdest oma olukorraga leppida, tõdeb Erna siiski, et kuigi loodus tema ümber on ilus ja öise taeval onnis ööbimine romantiline, on ta tegelikult ikkagi vangis (Nagel 2007: 18). Ümbritsev ilu aitab naise sõnul sellele lihtsalt mitte mõelda. Nii kirjutab Erna ühes oktoobri sissekandes, et tunneb ennast kõige ümbritsevaga üks olevat (Nagel 2007: 38). Siinjuures saab tõmmata paralleele Etty Hillesumi päevikuga, kes tundis aja möödudes maailmaga üha suuremat samastumist. Hillesumi puhul süvenes see tunne iga sissekandega, kuid Nageli puhul on sellised õnne ja tõelise rahu hetked siiski võrdlemisi harvad. Sageli on aga neid hetki, kui kurbus ja meeleheide segunevad või asenduvad vihaga: „*Eile olin nii vihane. Oh seda neetud kupatust! Vihkan kõiki venelasi nende kahe otsaga olemise pärast!*“ (Nagel 2007: 67). Olukorra ebaõiglus ja paratamatus ajavad Ernat endast välja ning viha on see, millest kinni hoida, et mitte masendusse langeda. Sagedased on ka erinevatel põhjustel puhkenud tülid nii teiste eestlaste kui ka venelastega, mis samuti põhjustavad Ernas jõetut viha ja meelehäarmi: „*Täna hommikul tahab kaupmees anda mulle vaid 200 grammi leiba, kuigi olin eile tööl. [---] Olen nii vihane ja solvunud, et purskan nutma. Ah Jumal, anna lõppu kõigele sellele!*“ (Nagel 2007: 85).

Siiski ei lähe kaua aega, kui Erna emotsionaalse ja füüsilise pinge all järele annab. Heinatööl olles naine lõpuks murdub: „*Lähen eemale ja puhken südamest nutma. Sest*

koduigatsus vaevab nii hirmsasti. [---] Õnneks jäetakse mind esialgu rahule, kuid lõpuks tulevad naised ikka mu juurde. Palun nuttes: Jätke mind...“.“ (Nagel 2007: 16-17) Nagu näha, erinevad Nagel ja Last oluliselt oma emotsioonidega toimetulemise viiside poolest. Kui Nella puhul oli erakordselt oluline kõigi ees „head nägu“ teha ja mitte kellelegi oma tõelisi tundeid välja näidata, siis Erna sissekanded hakkavad siitpeale tihti sisaldama kirjeldusi sellest, kuidas naine vihast või kurbusest nutab ja kuidas ta teeb seda ka teiste inimeste juuresolekul. Nella Lasti puhul oleks selline oma emotsioonide avalik väljanäitamine olnud mõeldamatu. Siiski ei tohi unustada kahe naise eavahet ja ka tõsiasja, et Nella koges kõike endale tuttavas keskkonnas erinevalt Ernast, kes oli kodust ja kodumaast kaugel.

4.4 Positiivsed emotsioonid

Hoolimata sagedastest kurbushetkedest, ei puudu Erna Siberi elust siiski ka rõõm. 19. augusti sissekandes mainib Erna, et kohtas ühte läti noormeest, kuid pikemasse kirjeldusse ei lange. Ka järgnevatel päevadel kirjutab Erna sama noormehega kohtumisest, mis tundub naisele rõõmu valmistavat. Tema mõned päevad hilisemast sissekandest õhkub lausa kergust ja elurõõmu, kui Erna imetleb sügisloodust ja tunnistab, et on väga rahul, sest tunneb, et kunagi saab ta siiski koju tagasi ja väga õnnelikuks. Ta kirjutab: „*Tunnen, otsekui oleksin ise see päike ja tuul.*“ (Nagel 2007: 20) Hetkeks õnnestub Ernal tunda ennast osana sellest, mis algul nii võõristav tundus. Enda päikese ja tuulena kirjeldamine viitab ühelt poolt naise rõõmsale ja kergele enesetundele, kuid tundub teisalt ka oma olukorraga leppimisena. Tundub, et meeldiva mehega kohtumine paneb Ernat hetkeks tundma, et ka kodust eemal võib elu olla elamisväärtne. Erna saab tunda ennast jälle 27-aastase noore naisena. On ju noormeestega lävimine ja armumine oluline osa noorusest ja

miski, mis annab naisele osa normaalsest elust tagasi. Nii unistab Erna kesk liivaranda jalutades, et teda saadab kaaslane: „*Ja ma võin meid isegi suudlevaina ette kujutada. Kaks musta silueti kuu hõbedases valguses.*“ (Nagel 2007: 30).

Eks ole sellised mõtted ja unistused ka osa koduigatsusest ja soovist elada tavapärasel elul. Sama sissekannet alustades tõdeb Erna, et talle meenus ülikooli esimene tööpäev, mis on sel samal kuupäeval. Selle peale nendib naine kibedalt: „*Aga mina olen siin.*“ (Nagel 2007: 29) Naise kibeduse põhjuseks on küüditamise pärast katkenud elu, mille tõttu ei saa Erna olla samal päeval ülikoolis, kuhu kuuluvana ta ennast tegelikult näeb. Sellesse katkenud ellu jäid ka inimesed, kellele Erna mõtleb. Nii meenutab Erna ka Eestisse jäänud, võimalik, et kunagist kallimat, Henn Roogi: „*Unistan...võib-olla näen teda veel kunagi ja olen tema oma [---].*“ (Nagel 2007: 36). Naise igatsus füüsilise läheduse järele läheb koguni nii suureks, et ta kirjutab soovist suudelda ühte sealsetest brigadiridest: „*Õhtul asemel unistan temast ja mõtlen isegi, et võiks teda suudelda.*“ (Nagel 2007: 39). Erna näol on kahtlemata tegu romantilise meelelaadiga naisterahvaga, kuid sellegi poolest usun, et sagedased sissekanded erinevate – küll minevikust pärit kui ka sealsete – meeste teemadel on tõelise kiindumuse asemel tingitud pigem suurest koduigatsusest ja üksindustundest. Tundub, et Erna seltsielu oli Eestis üsna kirev. Ühes sissekandes kirjutab ta kaaslaste käest kuulnud uudistest kodumaale jäänud noormeestest. Põnevusega kuulab naine, kes kellega kurameerib või abiellub lisades omalt poolt kommentaare: „*On ta ka ilus? Küsin ja kuulen, et eriti ei ole. [---] Seda on ju oma konkurendi kohta päris mõnus kuulda. Kuulan kohe suure põnevusega.*“ (Nagel 2007: 49)

Lohutust ja heameelt pakub Ernale ka Siberi kaunis loodus, mis naisel hoolimata koduigatsusest märkamata ei jää: „*Mida kaugemale jõuame, seda ilusamaks muutub loodus. Seedrimetsad kahel pool teed on imeilusad. Tuju on hea. [---] Oru kallastel kasvavad ilusad puud.*“ (Nagel 2007: 98). Ühes teises sissekandes kirjutab ta aga järgmist: „*Aga ilus on siin. Armastan seda liivast randa, järsku kallast ja puujändrikke. [---] Kui ilus oleks siin veel kuuvalgel jalutada!*“ (Nagel 2007: 29). Erna romantiline loomus, ei saa enda

ümber olevat ilu tähelepanuta jätta ja võimalik, et püüd näha Siberit millegi muu kui kohana, kuhu naine sunniviisiliselt toodi, muudab olukorra talutavamaks. Isegi pärast Erna ema surma, mis naise südame murrab, suudab Nagel näha talvise metsa ilu: „*Kui oleme jälle vaikeses suures metsas, valges lumes, tunnen end nii vabana, nii õnnelikuna.*“ (Nagel 2007: 299). Usun, et keset loodust viibimine aitab Ernal unustada, kus ja miks ta on sunnitud olema, mis omakorda paneb naist ennast vaba ja õnnelikuna tundma.

Kuid lisaks loodusele tunneb Nagel rõõmu ka näiliselt väikestest – kuid Siberis viibivale Ernale eluliselt olulistest – asjadest. Nii kirjutab ta ühes sissekandes uuele tööle asumise ootusest ja tööga kaasnevast suuremast leiva ning suhkrukogusest: „*Ma pole ammu nii ärevalt õnnelik olnud kui praegu. [---] Rõõmsatena marssisime kodu poole – silme ees 700 g leiba ja 1 kg suhkrut.*“ (Nagel 2007: 96). Seda suuremat rõõmu oskab Erna tunda harvadest pidulikest söömaaegadest, kus laual midagi enam kui paljas leib. Erna kirjeldab erinevaid pidusööke ja teatab: „*Olen heas tujus ja lasen einel hea maitsta.*“ (Nagel 2007: 301). Võttes arvesse, et mure toidu pärast on pidevalt aktuaalne, pole ime, et Erna igasugusestki lisatoidukogusest rõõmu tunneb.

4.5 Kohanemine

Neli kuud pärast Siberisse jõudmist on Erna meeleolu ja enesetunne tunduvalt paremad, kui kuid tagasi. Lohutust pakub tekkinud suhtlusringkond, kuhu kuuluvad ka brigadirid, ja kes naistes – sh ka Ernas – tihtipeale elevust tekitavad. Erna ja teised on sunnitud küll tööd tegema, kuid ka sellest õnnestub naisel korduvalt kõrvale hiilida. Tundub, et Nagelil on õnnestunud langeda omamoodi rütmi, millest on kujunenud rahustav rutiin. Ka naine ise väljendab oma üllatust Siberi elu üle: „*Kui imelik mõelda, et olen siin. Kui imelik on elu. Ma ei tööta enam ammu ning muresid on siin nii vähe. Peale tohutu kojuigatsuse.*“ (Nagel 2007: 48). Erna väljendab kahel korral elu ja situatsiooni „imelikkust“. Ühelt poolt on

endiselt harjumatu mõelda, et naine on sunnitud elama Siberis, kuid teisalt on seda imelikum inimese suutlikkus kõigega kohaneda ja seejuures püüd leida asjas midagi head. Mõistagi pole koduigatsus kusagile kadunud, kuid uus elurütm ei lase sellele ehk liiga palju mõelda. Kord tunnistab Erna koguni, et tema minevikus on hetki, millele on valus mõelda ja seetõttu on isegi päris hea elada Siberi „vaikseis askeldusis“ (Nagel 2007: 53). Ühes sissekandes mõtiskleb naine aga selle üle, kas võis see ehk saatus olla, et ta Siberisse sattus. Just tänu Siberis viibimisele ei tekita uudis endise kallima abielust talle nii suurt valu. Erna tundub heietavat isegi lootust, et leiab Siberist endale uue „sõbra“ viidates lootusele kohtuda mõne meeldiva meesterahvaga. (Nagel 2007: 63-64) Võimalik, et Erna tunneb vajadust endaga juhtunule põhjus anda. Kodust ja lähedastest lahkumine oli naise jaoks äärmiselt ebaõiglane ja valulik. Arvan, et Ernal on Siberis viibimisega kergem leppida, kui ta proovib leida juhtunule eesmärgi ja põhjuse.

Sellegi poolest väljendab Erna aja möödudes Siberi vastu aina suuremat vastumeelsust: *„Oleme nii tüdinenud kõigest sellest ruumikitsikusest, mustusest, sööginappusest ja vabaduse puudumisest.“* (Nagel 2007: 91). Vähenevad söögivarud, raske töö ja igatsus kodu järele ei suuda enam naise tegelikke mõtteid pinnale tõusmast hoida. Täielikult kohanemine ei tule kõne allagi, sest Erna peab ennast vangiks ja koguni orjaks (Nagel 2009: 92). Kui Erna peab Siberis oma teist sünnipäeva, küsib ta abitus vihas: *„Oh, kas tõesti kaob jäädavalt siia neetud Siberisse mu kaunis noorus?!“* (Nagel 2007: 144). Sellesse pealtnäha vihaselt „hüütud“ küsimusse tundub olevat kätketud ka tubli annus hirmu. Nähes, et koju tagasipääsemine on üha ebatõenäolisem, on mõistetav, et Erna kardab oma elu ilusamaid aastaid Siberile kuuluvat.

Vahel võrdleb Erna oma Siberi elu unenäoga (Nagel 2007: 51). Eriti unenäoline näib Ernale ta elu esimeste Siberis peetud jõulude ajal (Nagel 2007: 53). Ühelt poolt on naine just kui kohanemas, kuid teisalt tunneb ehk süüd, et nii muretult „vangistuses“ jõule peab. Erna võtab oma esimestest Siberi jõuldest rääkimise kokku järgmiste sõnadega: *„Imelik öö, jõuluöö Narõmis! Mõtlesin Eestile, tuttavatele. Küllap meenutas meidki Eestis mõni*

inimene.“ (Nagel 2007: 55). Ühelt poolt on viimane lause mõtisklus, kuid teisalt ehk lootus, et see tõesti nii on. Aja möödudes tundub Erna aga kartvat, et side kodumaaga on nõrgenemas. Seda vähemalt seoses suhetes kodumaale jäänutega. Nii näiteks lõpeb nii mõnigi kirjutis Erna mõtisklusega selle üle, kas Eestis ikka tema peale mõeldakse: „*Kodumaa pool loojub päike kuldkollaselt. Mäletab mind seal veel üldse keegi?*“ (Nagel 2007: 81). Arvan, et Erna kardab, et ükskord koju tagasi pääsedes, on kõik muutunud ja kodumaale jäänud, kelle elu on edasi läinud, on naise sootuks unustanud. Hirm, et kodus naisele enam keegi ei mõtle, sünnib sellest, et kui Erna küüditati, jäi tema senine elu just kui seisma. Kodumaalt saadetud kirja lugedes taipab naine aga, et Eestis läheb elu edasi: „*Tähendab, elu Eestis läheb edasi. Ainult meie siin oleme nagu varjusrumas Okasroosikesed.*“ (Nagel 2007: 296). Nimetades ennast „varjusrumas Okasroosikeseks“ annab Erna mõista, mida oma elust Siberis tegelikult arvab. Olgugi, et Erna on Siberis elanud juba mitu aastat ja nimetab oma päeviku sissekannetes Siberi elukohta koduks, on tema jaoks tegu ootust täis eluseisakuga. Tundub, et eluks peab naine ainult Eestisse mahajäänut ja seni, kuni ta on Siberis, on tema seisund võrreldav Okasroosikese surmataolise unega.

4.6 Sõja kajastamine päevikus

Sarnaselt Etty päeviku esimesele poolele, mainib ka Erna oma sissekannetes sõda minimaalselt. Ühes 1942. aasta detsembrikuu sissekandes kirjutab naine kuulnud sõjauudistest, mille kohaselt kuulutas Ameerika Jaapanile sõja. Erna kommenteerib seda küsimusega: „*Oh millega küll veel lõppeb see sõda ja millal?*“ ja siis „*Ei usu enam kevadel kojuõitu.*“ (Nagel 2007: 52-53) Erna eemalviibimine kodumaast ja omamoodi infosulus elamine võivad olla põhjusteks, miks naine sõjast oma päevikus ei räägi. On loomulik, et naise mõtteid hõlmab vaid soov koju tagasi pääseda. Ka Nagel ise väljendab vastumeelsust

poliitikast rääkimisel: „*Mina neid jutte eriti ei salli, sest kõik on ju nagu kotis. Pole selgust. Milleks siis murda oma pead, kas sakslane taganeb või...*“ (Nagel 2007: 60). Alates 1942. aasta suvest hakkab Erna sõjasündmustest siiski rohkem kirjutama, andes lühidaid ülevaateid maailmas toimuvast, kuid lisamata endapoolseid pikemaid kommentaare. Siiski tekitab Ernas elevust uudised sakslaste sõjalistest edusammudest, mis tekitab naises lootuse, et ka kojusaamine pole enam kaugel: „*Sakslane on 3 linna ära võtnud, sõda lõppevat mais või juuni algul. [---] Aga siiski on justkui pisut parem olla.*“ (Nagel 2007: 90). Aja möödudes vähenevad aga Erna lootus ja elevus sõja lõpule. Pidevad kuuldused sõja võimalikus lõpust mis tõeks ei osutu, muudavad naise skeptiliseks: „*Midagi nii head ei suuda enam uskudagi.*“ (Nagel 2007: 105). Võimalik, et naine ei julge enam loota, sest iga Siberis veedetud lisa-aasta veenab Ernat tema lootuste asjatuses. Kõik sõjateemalised sissekanded on kirjutatud seoses sooviga koju tagasi pääseda. Koduigatsus on see, mis naise mõtteid pidevalt valdab ning seetõttu on loomulik, et muu sõjaga seonduv talle nii oluline pole.

4.7 Söögipuudus

Toiduteema on Erna päevikus algusest peale aktuaalne. Nii kirjutab Erna juba Siberis oleku esimestel päevadel järgmist: „*Meenuvad hommikud Ülenurmel, kui tädi on laua katnud. Oh, nüüd peab jooma jõeveest keedetud teed ja närima kuiva leiba.*“ (Nagel 2007: 9). Leena Kurvet-Käosaare sõnul võib koduste toitute mainimine rõhutada kontrasti senise elu ja hetkeolukorra vahel. Autor väljendab koduste roogade meenutamisega – lisaks ilmsele toidunappusest tingitud näljale – igatsust kodu ja endise elu järele. (Kurvet-Käosaar 2015: 341) Tundub, et nii just eelneva sissekande puhul ongi – ilusate Ülenurme hommikute kõrvutamine hetke olukorraga, kus Erna on sunnitud jooma jõeveest keedetud teed ja

närjama kuiva leiba, annab mõista, kui suurt koduigatsust naine võib tunda. Koduigatsuse väljendamine läbi toidust kirjutamise võib Kurvet-Käosaare sõnul näidata toiduvalmistamise ja söömise tähtsust kui inimese heaolu olulisi aspekte (Kurvet-Käosaar 2015: 341).

Ajapikku muutuvad üha sagedasemaks sissekanded, kus Erna kirjeldab järjekordset riiete müüki, et toitu juurde hankida. Päevik on osalt just nagu arveraamat, kuhu naine kirjutab üles kõik söögikorrad, toidud ja kogused. Erna ei ütle küll otsesõnu välja, et kardab nälga, kuid vihjab toidupuudusega seotud hirmule irooniaga varjutatud kujundliku lausega: „*Ahjul kollitab miski, võib-olla nälg.*“ (Nagel 2007: 83). Ühelt poolt tundub nälja, kui millegi „kollitavana“, kujutamine veider ja ehk isegi koomiline. Tundub, nagu Erna üritaks sellise kujundiga oma olukorra tõsisuse kaalukust vähendada. Kuid samas väljendab naine näljale „elu“ andmisega oma hirmu suurust. Nälg ei ole enam pelgalt keha viis söömise vajalikkust meelde tuletada, vaid miski, mis võib naisele ja tema emale hukatuslikuks saada. Harvad pole ka tülid toidu pärast, kus Erna kogeb, kuidas senised tõekspidamised kõikuma löövad: „*Oi elu, kus lähed peaaegu tülli oma sõbratariga mõnesaja grammi leiva pärast.*“ (Nagel 2007: 83). Usun, et Ernat häirib, et toit nende elus nii olulise koha on haaranud, et tsiviliseeritud käitumine ununeb. Sellegi poolest võib toiduga seotud teemadest kirjutamine olla naise viis igapäevaelu ja näljaga toime tulla (Kurvet-Käosaar 2014: 154).

Ernat piinava nälja suurusest saab aimu lugedes tema sissekandeid, kus naine kurdab, et igatseb kodu, kuid koduga seotud inimestest kirjutamise asemel on terve sissekanne pühendatud toidule. Erna meenutab kodus söödud maitsvaid roogasid ja unistab šokolaaditahvli järele. Just mõtted toidust on need, mis naise pea on hõivanud: „*Millised kõhuorja mõtted! Aga mis on poolnäljasele magusam kui unistada heast suutäiest.*“ (Nagel 2007: 101-102). Kuigi näruseid söögikoguseid arvesse võttes on loomulik, et Ernat nälg piinas, õhkub eelnevast sissekandest omamoodi häbitunnetki toiduga seotud mõtete pärast. Naine nimetab ennast kõhuorjaks ja omistab oma näljale vähem tähtsust, kui ütleb enda kohta „poolnäljane“. Arvan, et Ernat häirib, et toit tema elus nii olulise koha on hõivanud.

4.8 Ümberkujunemine

On paratamatu, et viibides kodust aastaid eemal kesk ränki elutingimusi, kus mõtetes on ruumi vaid toidupuudumisega seotud murel ja päevi täidab töötegemine, hakkab inimene muutuma ja nii on ka Erna puhul. Päeviku lõpuks pole kindlasti enam tegu täpselt sama noore naisega, kes Siberisse küüditati. Erna koduigatsus ja soov Siberist pääseda on naise edasiviivaks jõuks. Kui muidu piirdub Erna oma sissekannetes Siberi igapäevaelu kirjeldamisega ja mainib koduigatsust ja mure lähedaste ning enda pärast vaid ühe-kahe lausega, siis kolmandal Siberis veedetud aastal on naine oma mõtetes ja tunnetes väga avameelne: „*Juba kolmandat aastat olen selles Siberi vabaõhuvanglas, maetud siia taigasse. Teen rasket füüsilist tööd ja aastad aina lendavad. [---] Millal pääseme siit? Ah, Jumal, aita meid siit minema! Muidu hukkume – nii moraalselt kui füüsiliselt.*“ (Nagel 2007: 171-172) Edasi väljendab Erna meelehärmi selle üle, et kodumaal ei puudutatud võõrast vara, kuid kolhoosis pole miski püha. Sissekandest on näha, et naine tunneb oma osaluse üle toidunäppamistel süüd: „*Kuidas võisin paluda Taevaisa varguse varjajaks!*“ (Nagel 2007: 172). Erna südametunnistust piinab oma varasematele tõekspidamistele seljakeeramine. „Moraalselt hukkumine“ tundub naise jaoks olevat võrdväärne füüsilise hukkumisega.

Kodumaal kirevat seltsielu omanud noor naine on hakanud Siberis ümber kujunema. Nii ei pööra muidu ka Siberis meestega suhtlemist nautinud naine enam endist tähelepanu oma välimusele: „*Eile lõikasin juuksed lühikeseks, nii on parem ja hõlpsam. Kellele on siin vaja ilu ja moodi?*“ (Nagel 2007: 72). Esimese lausega püüab Erna endale just kui põhjendada oma teo vajalikkust, kuid teine lause peidab endas meelehärmi, mida juuste lõikamine – seejuures oma naiselikkuse vähendamine – temas tekitab. Seetõttu tõdeb Nagel kibedalt endises elus olulisena näinud asjade ebaolulisust Siberis. Pidevast töötegemisest ja kesise

toitumisest tingitud füüsilised muutused ei jää märkamata ka naisele endale ja ta kommenteerib:

Milline olen nüüd – sääskedest puretud näo ja kätega, endalt puutäisid korjav inimeseloom. Oh, mu muidu nii ilusad käed on muutunud mustaks ja vastikult karedaks. [---] Milline ma küll olen, filosoofiateaduskonna üliõpilane, kui sammun raske labidaga ja kirves õlal ning söögikott seljas. (Nagel 2007: 95)

On loomulik, et Erna, noore – ja tundub, et oma endises elus meeste tähelepanu nautinud – naisena märkab endaga toimuvaid muutusi ja nende pärast kannatab. Ta nimetab ennast „inimeseloomaks“, mis annab aimu, kuivõrd vastumeelne naisele ta muutumine on. Erna, kes oli ennemalt hoolitsetud välimusega kõrgharidust omandav ja tulevikku vaatav üliõpilane, on nüüd sunnitud tegema meestele kohast tööd selle asemel, et nautida seda, mida naine peab ehk tegelikult endale kuuluvaks. Erna leiab, et temaga toimuv on ebaõiglane ja tema noorust raiskav. Loomaks nimetab Erna ennast ka ühes teises sissekandes: „*Olen see mina, see loomake, kes sööb, joob, magab, teeb sunniviisil tööd ning on tuim muudele mõtetele ja tunnetele?*“ (Nagel 2007: 108). Ilmselt tunneb naine, et tema elu koosneb vaid kõige hädavajalikemaist ja algeliseimatest tegevustest. Ta tunneb ennast looma tasemele alandatud inimesena, kes juhindub vaid oma instinktides ja kehalistest vajadustest, mitte inimesena, kellel on oma isiksus ja tõekspidamised. Ühes sissekandes kirjutab Erna: „*Oh, kuidas oleme muutunud tuimadeks tööorjadeks – töö-söök-uni.*“ (Nagel 2007: 161). On ilmselge, et Ernat häirib selline „taandareng“. Siinkohal võib ära tuua Viktor E. Frankl'i väite, mille kohaselt on laagrielaniku ainus ülesanne elu säilitamine, milles osaleb aktiivselt ka tundeelu (Frankl 2002: 44). Nii keskendubki Nagel vaid sellele ühele ülesandele ja muule ei jää aega ega ka energiat.

Sellegi poolest püüab Erna oma naiselikkust mingil viisil ka säilitada. Luges oma vana päevikut, kirjutab ta, kui hea on läinud aegu meenutada ning naine ütleb, et värvis oma huuledki punaseks, et „oleks kuidagi kultuursem tunne“ (Nagel 2007: 128). Ilmselt luges Erna sissekandeid, milles ta kirjutas elust enna küüditamist ja see pani teda igatsema

minevikku ja ehk ka endist „mina“, kes polnud tööd rügav „ori“, vaid kultuurne ja enda välimuse eest hooltisev noor naine. Siberi elu raskenedes peab Erna siiski tõdema, et ei tunne ennast enam naisena. Ernat on haaranud järjest süvenev emotsionaalne tuimus, mida tõendab ka sissekanne, kus Erna kirjutab, et käis koos meestega saunas, kuid ei tundnud häbi, sest ei tunne ennast enam naisena: „*Olen hoopis tüdruk, vatipükse kandev tüdruk.*“ (Nagel 2007: 203). Siber on võtnud Ernalt osa tema varasemast identiteedist tehes temast eksinud tüdruku. Oma tunnetega toimetulemise oskamatusel viitab ka Erna ise, kui kirjutab, et sooviks nutta, kuid on selleks liiga tuim. Jälle pöörduvad mõtted minevikku ja naine nendib pisukese kibedusega: „*Kodus oleks võib-olla nüüd süda valutanud ja igatsustes vaevelnud romantilistel põhjustel. Kuid nüüd – aina raha- ja toidumured.*“ (Nagel 2007: 235) Kuigi Erna otsesõnu ebaõiglase saatuse üle ei kurda, on ebaõiglustunde olemasolu siiski näha. Kui Ernat poleks Siberisse küüditatud, elaks ta hoopis teistsugust ja oma eale kohast elu. Nüüd on selline võimalus talt aga võetud ja see tekitab naisel meelehärmi.

Muutusteta ei jää aga vaid Erna välimus, vaid ka tema tõekspidamised on muutumas. Nii kirjeldab Erna, kuidas kaevab kolhoosi kartuleid ja kiidab töö tasuva olevat, kuna saab ka endale mõned kartulid kõrvale panna, mis on mõistagi keelatud ja paneb naist hiljem süüd tundma: „*Võib-olla on see siiski patt, mõtlen, lamades voodil. Oh, milleni on meid elu viinud. Me ei pea enam võõrast vara paigal! [---] Sina ei pea mitte varastama.*“ (Nagel 2007: 109). Ernas võtab maad taipamine, et tahtes ellu jääda, ei saa ta olla enam see inimene, kes ta oli enne küüditamist ja osa endistest tõekspidamistest tuleb hüljata.

4.9 Ema surm

Üha suuremaks mureallikaks on kujunemas ka Erna ema tervis. Kesine toit ja äärmuslikud ilmastiku- ning tööolud mõjuvad halvasti mõlema naise tervisele. Kui emal on üle 40-kraadine palavik, kirjutab Erna, et nutab ja mõtleb hirmuga, mis saab siis, kui ema peaks surema. (Nagel 2007: 17) Pikemalt Erna ema võimaliku surma teemal siiski mõtisklema ei jää, ilmselt on selline mõte naise jaoks liialt õudne, et sellel pikemalt peatuma jääda. Mure on naisel ka isa pärast, kes perest lahutati ja kelle saatus on teadmata. Kui isa saadab Ernale kirja, haarab naist tohutu kergendus: „*Kui olen jälle voodis vaiba all, panen käed kokku tänupalveks ning mõtlen, kas olin tõesti mina see õnnelik, kes sai isalt esimese kirja.*“ (Nagel 2007: 114). Rõõm on siiski üürrike, sest pärast saadud kirja on Erna jälle teadmatuses. 1943. aasta 1. jaanuaril mõtleb naine ahastades, kus isa võiks olla ja kas ta ikka elab (Nagel 2007: 123). Siis aga saabub Erna isalt teine kiri, milles parajast haiglas lamav mees annab teada, et on kolmeks aastaks süüdi mõistetud ja ootab teise järgu invaliidina laagrist vabastamist. See sütitab Ernas lootuse, et isa tuleb nende juurde. (Nagel 2007: 125) Kui mehest enam edasisi teateid ei tule, on Erna tõsiselt mures ja kardab, et ei näe isa enam kunagi. Edasi rändavad mõtted ka vend Karlile, kelle saatus on naisele samuti teadmata ja Erna küsib ahastades: „*Kas ka tema...?! Kus ta on? On äkki temagi...?*“ (Nagel 2007: 171) Erna hirm ja mure on niivõrd suured, et naine ei malda oma kartuseid lõpuni välja kirjutadagi. Naine tunneb, et talle kõige kallimad inimesed on tema ümbert kadumas ja tema võimuses pole midagi selle ärahoidmiseks teha.

11. juulil 1944 saab aga naise suurim hirm tõeks – tema ema sureb. Erna kirjeldab kuus päeva hilisemas sissekandes, kuidas ta „astub tuppa nagu kristu“. Ta kirjutab ahastades: „EI OLE!!!“ viidates ema valusale puudumisele kodus. Erna kirjutab, kuidas „valu nõõrib kurku“, mis annab aimu tunnetest, mis naist enda alla ähvardavad matta. (Nagel 2007: 256)

Päevade möödudes valdab Ernat endiselt uskumatus, et ema pole. Tundub, et ema puudumise julm tõde pole naisele veel täielikult selgeks saanud: „*On see võimalik, et pole enam ema?!*“ (Nagel 2007: 259). Ka katkematu töörügamine ei tee Erna jaoks olukorda kergemaks. Tundub, et naist vaevab võimaluse puudus korralikult leinata. See tekitab Ernas süütundeseguse kurbuse, millele pole väljundit: „*Võib-olla on halb, et ema puhkab juba kuu aega ilma korraliku ristita. Ma pole ka juba 3 nädalat hauale saanud. Tuleb nii suur igatsus minna ema hauale. Oi, kui kurb olen!*“ (Nagel 2007: 260). Aja möödudes jäävad uskumatuse ja süütunde asmele aga talumatu igatsus ja kurbus. Erna tõdeb, et saaks kõigist eluraskustest üle, kuid „suur-suur“ igatsus ema järele jääb (Nagel 2007: 265). Erna hingeline valu võtab niivõrd suured mõõtmed, et matab enda alla ka füüsilised aistingud: „*Mu hingeline ahastus on nii suur, et ei tunne enam isegi valu poris patserdavate jalgade külmetamisest.*“ (Nagel 2007: 270). Erna lein ja kurbus väljendub kõige paremini sissekannetes, kus ta ahastuses oma ema poole pöördub: „*Emakene! Nii suur igatsus on ta järele. Oh, kuidas silitan ta halli peakest. Ema, minu emake!*“ (Nagel 2007: 281). Soov veel kord ema puudutada ja võimetus seda teha, murrab naise südame. Sagedased on sissekanded, mis kirjeldavad Erna igapäevatoimetusi ja lõppevad seejärel ootamatult ema poole pöördumise või küsimustega, mis on esitatud eikellelegi: „*Oh ema, emake! Ruttan hommikuhämaruses ning nutan su pärast. Miks pidin küll su kaotama?!*“ (Nagel 2007: 285). Ehk tunneb naine kergendust, kui saab enda peas ringlevad küsimused paberile kirja panna. Sellegi poolest ei jää vapper naine pärast ema surma end haletsema ja säilitab endas võime tunda rõõmu ka väikestest asjadest. Kui Erna metsatööle määratakse kirjutab ta järgmist: „*Kui oleme jälle vaikes suures metsas, valges lumes, tunnen end nii vabana, nii õnnelikuna.*“ (Nagel 2007: 299). Oskus end ümbritsevas ilu näha, aitab Ernal vastu pidada nii nagu ka Etty Hillesumi puhul.

Kokkuvõte

Erna Nageli päevik annab tunnistust, kuivõrd oluline kirjutamine tema jaoks oli. Pea igapäevased sisukad sissekanded, milles naine ei piirdunud vaid oma Siberi elu kirjeldamisega, vaid laseb lugejal pilgu heita ka oma rikkaliku sisemaailma, on väärtuslik lugemis- ja uurimismaterjal. Erna jaoks oli Siberis pävikupidamisega jätkamine eelkõige tunnistus normaalse elu jätkumise võimalikkusest. Olles järsult oma endisest elust ärarebitud ja paisatud Siberi harjumatusse maailma, aitas Eestis alanud pävikupidamisega jätkamine sidet oma endise eluga säilitada. Erna segipaisatud uues elu oli pävikupidamine oluline stabiilsuse ja kindluse pidepunkt, mida naine oma ellu hädasti vajas. Lisaks oli kirjutamine viisiks oma emotsioonidega toime tulla, seda eriti pärast ema surma.

Päeviku neljast funktsioonist on Nageli pävikus enim esindatud esimene (eneseväljenduslik) ja kolmas (aja seiskamise) funktsioon. Erna alustas kirjutamisega juba enne küüditamist, kuid eriti oluliseks muutub see naise jaoks siis, kui ta peab toime tulema koduigatsuse, nälja ja ema surmaga. Pea igapäevaste sissekannete olemasolu viitab, et kirjutamine oli Erna jaoks oluline toimetuleku viis. Ühtlasi olid aastast aastasse jätkuvad sissekanded tõenduseks Erna eksisteerimisest ja vastupidavusest. Seda ootamatumana tundub päeviku järsk katkemine, kui naine metsatööl hukkub. Edasiste sissekannete puudumine kinnitab Erna elutee lõppu.

KOKKUVÕTE

Teisest maailmasõjast on möödunud üle seitsmekümne aasta. Ometi avaldab toimunu inimestele mõju veel tänapäevalgi. Aastas tuuakse kinolinale mitmeid sõjateemalisi filme ja ka raamatupoodide riiulid saavad sõda puudutavate teoste näol sagedast täiendust. Nendes filmides ja raamatutes on aga tavaliselt peategelasteks mehed. Läbi aja on meeste sõjamälestusi naiste omadest enim väärtustatud, mistõttu on naiste sõjakogemused saanud märksa väiksema tähelepanu osaliseks. Et aga saada sõjamõjust inimkonnale terviklikumat pilti, on vaja rõhku asetada mõlema soo kogemusele.

Oma magistritöös uurisin kolme Teise maailmasõja ajal kirjutatud naise päeviku – inglanna Nella Lasti, hollandlanna Etty Hillesumi ja eestlanna Erna Nageli – põhjal, kuidas naised päevikuis oma minapilti loovad, keskendudes nii temaatilistele fookustele kui ka tekstuaalsetele joontele. Vaatluse all oli ka see, kuidas naised enda jaoks päevikut defineerivad, milline otstarve päevikul nende elus oli ja kas päevikupidamine muutis sõjasündmuste poolt tekitatud kogemused nende jaoks ka talutavamaks. Lisaks tõin välja päevikute ühisjooni ja erinevusi ning keskendusin sellele, kuidas naised erinevaid sündmuseid päevikus vahendasid.

Sissejuhatuses püstitatud hüpotees sai kinnitust: analüüsiks valitud kolm päevikut võimaldasid mul jälgida, kuidas ja mil määral muutsid sõja poolt põhjustatud sündmused naiste tõekspidamisi, minapilti ja vaadet elule ning inimestele. Nella Lasti puhul oli tegu keskealise inglise koduperenaisega, kelle igapäevaelu piirdus oma mehe, poegade ja kodu eest hoolt kandmisega. Alustades Mass Observationi üleskutsel päevikupidamisega, kajastas Last, kuidas sõda tema igapäevaelu mõjutab. Päevik võimaldas naisel rääkida

mõtetest ja tunnetest, mida ta oli sunnitud oma pere eest varjama. Sõjaga kaasnenud töö vabatahtlikes ühendustes tõi Nella ellu mitmekülsuse, mida seal varasemalt polnud. Seetõttu hakkas Nella avastama endas seni varjul olnud külgi. Päeviku esimene pool lõi Nellast pildi kui kohusetundlikust abikaasast, kes oma mehe ümber kikivarvul käis ja igale tema soovile vastu tuli. Selle mõju avaldus ka naise sissekannetes, kus Last väljendas masendust ja närvilisust allasurutud tunnete ja väljaütlemata mõtete tõttu. Päeviku edenedes hakkas Nella endast ja oma soovidest üha rohkem teadlikumaks saama. Naise pilk oma abielule ja senisele elule hakkas muutuma ning koos sellega alustas Nella oma ümberkujunemist, mis sõja lõpuks viis tõdemuseni, et senine koduperenaise ja vaga abikaasa roll talle enam ei sobi.

Juuditar Etty Hillesum alustas päevikupidamisega teraapilisel eesmärgil. Hillesumi esimene sissekanne oli ebalev ja naine ei püüdnudki varjata, et oma mõtete paberile panemine temas ebamugavust tekitab. Tänu mitmetele teraapiaseanssidele ja sagedastele päevikusissekannetele, sai alguse naise muutumisprotsess, millele avaldas oma mõju ka Teine maailmasõda. Kui päeviku esimeses pooles on fookuseks vaid naise peas ja isiklikus elus toimuv ning päevik toimib just kui ankruna, mis aitab Ettyt õigel teel hoida, siis Hollandi juutide üha halvemaks kujunev olukord paneb naist soovima oma panust anda. Etty läheb Westerborki transiitlaagrisse vabatahtlikuks ning hiljem saab ka naisest endast sealne elanik. Läbi mitmete sisutihedate päevikusissekannete ja lähedastele kirjutatud kirjade, kirjeldab naine oma sealset elu ja inimesi. Päeviku lõpuks on varasemalt enesega kimpus olevast Hillesumist kujunenud eneseteadlik ja kindlameelne naine, kes oma „mina“ tunneb ja on seetõttu valmis surmale julgelt silma vaatama. Iseendast ja oma usust jõudu ammutades, annab naine endast kõik, et enda ümber olevaid abivajajaid aidata.

Erna Nageli küüditamispäevik sisaldab endas pea igapäevaseid sissekandeid, mis kajastavad naise Siberi igapäevaelu ja mõtisklusi erinevatel elulistel teemadel. Iseäranis paljud sissekanded puudutavad naise igatsust kodu järele ning sisaldavad ülevaateid toidust ja toidukogustest. Üha süvenev toidupuudus, on põhjuseks, miks Erna päevik meenutab

kohati arveraamatut, kus päeval söödud või valmistatavatest toitudest põhjalik ülevaade antakse. Erna alustas pävikupidamisega juba enne küüditamist ja otsus Siberis selle nüüdseks keelatud tegevusega jätkata, on tunnistuseks pävikupidamise olulisusest naise elus. Kirjutamisega jätkamine oli ühelt poolt naise viis oma olukorra vastu mässata, kuid teisalt tunnistus normaalse elu jätkumise võimalikkusest, seda eriti pärast naise ema surma. Paratamatud on ka Nagelis asetleidavad muutused. Kodumaal kirevat seltsielu omanud noor üliõpilane on Siberis ennast kaotamas. Nii näiteks tundub välimuse eest hoolt kandmine ja oma naiselikkuse säilitamine ebaolulistena võrreldes igapäevaste muredega toidu ja ema pärast. Sellegi poolest suudab Erna ka kehvades oludes rõõmu leida ümbritsevast loodusest ja ka inimestest.

Päevik oli naiste elus usaldusisikuks. Kirjutamine pakkus võimalust oma keerulistest tunnetest ja elusündmustest aru saada või nendega leppida. Etty ja Nella puhul võimaldas päevik leida sideme iseenda varjatud poolega, mis tõi nende (vaimsesse)ellu stabiilsuse ja muutis nad iseseisvaks. Kirjutamine valmistas Hillesumi – ja osaliselt ka Nagelit – ette halvimaks ja aitas neil leppida oma haavatavusega. Kuigi naiste põhjused pävikupidamisega algust teha ja sellega jätkata võisid erineda, ei saa märkimata jätta üht olulist ühisjoont – maailmas, kus miski polnud enam kindel, oli pävikupidamine oluline märk stabiilsusest ja kindlusest, mida naised oma ellu püüdsid tekitada ja seda ka hädasti vajasid.

KIRJANDUS

Bloom, Lynn Z. 1996. I Write for Myself and Strangers: Private Diaries as Public Documents. – Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries. Toim. Suzanne L. Bunkers, Cynthia A. Huff. Amherst: University of Massachusetts Press, 23-37.

Bolton Worktown 2019. Mass Observation. <https://boltonworktown.co.uk/about/mass-observation>. Vaadatud 17.05.2019.

Broad, Richard, Suzie Fleming 2006. Preface to the Second Edition. – Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife, 49. London: Profile Books, 7-9.

Bunkers, Suzanne L., Cynthia A. Huff. 1996. Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries. Amherst: University of Massachusetts Press.

Cardell, Kylie 2014. Dear World: Contemporary Uses of the Diary. Madison: University of Wisconsin Press.

Caruth, Cathy 1996. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Fayard, Nicole 2013. Rape, trauma, and shame in Samira Bellil's dans l'enfer des tournantes. –The Female Face of Shame. Toim. Erica L. Johnson, Patricia L. Moran. Bloomington, Ind: Indiana University Press, 34-47.

Frankl, Viktor E. 2002. ...ja siiski tahta elada: psühholoog kogeb omal nahal koonduslaagrit. Tartu: Johannes Esto Ühing.

Gaarlandt, Jan G. 1996. Introduction. – An Interrupted Life: The Diaries, 1941-1943; and Letters from Westerbork. New York: Owl Books, xiii-xxiv.

Gannett, Cynthia 1992. Gender and the Journal: Diaries and Academic Discourse. Albany: State University of New York Press.

Hillesum, Etty 1996. An Interrupted Life: The Diaries, 1941-1943; and Letters from Westerbork. New York: Owl Books.

Kagle, Steven E., Lorenza Gramegna 1996. Rewriting Her Life: Fictionalization and the Use of Fictional Models in Early American Women's Diaries. – Inscripting the Daily: Critical Essays on Women's Diaries. Toim. Suzanne L. Bunkers, Cynthia A. Huff. Amherst: University of Massachusetts Press, 38-55.

Kurvet-Käosaar, Leena 2001. Enese loomine kirjanikuna Aino Kallase ja Virginia Woolfi päevikuis. – Ariadne Lõng, 31-38.

Kurvet-Käosaar, Leena 2013. Voicing Trauma in the Deportation Narratives of Baltic Women. – Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma. Toim. Rippl jt. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 129-151.

Kurvet-Käosaar, Leena 2014. Creating a Habitable Everyday in Estonian Women's Diaries of the Repressions of the Stalinist Regime. – The Unspeakable: Narratives of Trauma. Toim. Magda Stroińska, Vittorina Cecchetto, Kate Szymanski. Bern: Peter Lang Academic Research, 143–159.

Kurvet-Käosaar, Leena 2015. „Is That Hunger Haunting the Stove?” Thematization of Food in the Deportation Narratives of Baltic Women. Journal of Baltic Studies. Vol. 46 (3), 337–352.

Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Tegelikult palju *cool*'im ehk võimendamise ja tasalülitamise dünaamikast. – Keel ja Kirjandus 3, 223-227.

Last, Nella 2006. Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife, 49. London: Profile Books.

Lejeune, Philippe 2009. On Diary. Honolulu: University of Hawai'i Press.

LibraryThing 2019. Nella Last (1889-1968).
<https://www.librarything.com/author/lastnella>. Vaadatud 17.05.2019.

Mills Jeansonne, Christie 2014. Identity and Trauma in the Diaries of Plath and Woolf: Rhetorical Modes of Revelation and Silence in Recovering the Self. European Journal of Life Writing, Vol 3, 82-102.

Nagel, Erna 2007. Olen kui päike ja tuul. Tartu: Hotpress Kirjastus.

Nagel, Karl 2007. Haruldane päevaraamat. – Olen kui päike ja tuul. Tartu: Hotpress Kirjastus, 4-5.

Noakes, Lucy 2001. Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History. – Journal of Contemporary History. Vol. 36 (4), 663-672.

Paperno, Irina 2004. What Can Be Done with Diaries? – The Russian Review. Vol 63 (4), 561-573

Rippl, Gabriele, Philip Schweighauser, Therese Steffen 2013. Introduction: Life Writing in an Age of Trauma. – Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma. Toim. Rippl jt. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 3-18.

Salter, Andrea 2008. Engaging with 'The Present'? : Nella Last's Mass-Observation Diary. – Edinburgh Working Papers in Sociology. No 26. Edinburgh: University of Edinburgh.
http://www.sociology.ed.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0006/13011/WP26_Salter2008.pdf.
Vaadatud 20.05.2019.

Smith, Sidonie, Julia Watson 2010. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Stowe, Steven 2002. What Kind of Historical Source Are Letters and Diaries?
<http://historymatters.gmu.edu/mse/letters/whatkind.html>. Vaadatud 17.05.2019.

Thomas, Trudelle H. 1996. The Diary as Creative Midwife: Interviews with Three Writers. – Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries. Toim. Suzanne L. Bunkers, Cynthia A. Huff. Amherst: University of Massachusetts Press, 169-186.

Woodhouse, Patrick 2009. Etty Hillesum: A Life Transformed. London: Continuum.

SUMMARY

Based on the thematic foci and textual features of three women's diaries of the World War II, the aim of this MA-thesis is to analyze the ways in which war and events related to it (Nazi concentration camps and Stalinist deportations) changed women's self-perception and view of life. Therefore, the hypothesis is that the diaries of World War II provide insights into how war and related events changed women's self-image, life values and understanding of life and people. The aim was to find out the role of the diary in the life of the authors: how did the diary allow women to cope with a different kind of war experiences and what kind of impact did the diary have on their lives.

My MA-thesis is based on three diaries:

- „Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife, 49“ by Nella Last is a diary of a English housewife, who began keeping a diary on behalf of Mass Observation project. In the diary, the author reflects on how war affects her everyday life as well as her self-perception and outlook on life.
- „An Interrupted Life: The Diaries, 1941-1943; and Letters from Westerbork“ by Etty Hillesum. Hillesum began her diary on the recommendation of her psychotherapist Julius Spier. Thanks to therapy and writing, Hillesum started her transformation from depressed and insecure woman to self-confident and self-conscious person.
- „Olen kui päike ja tuul“ is a deportation diary of Estonian woman Erna Nagel. In her diary, Erna gives a detailed overview of her Siberian life and how being away from home and family affects her.

In the first chapter I will give an overview of the characteristic features and central concepts of the diary genre. I will discuss the common features of women's diaries, the importance of the diary for them and reasons why to study women's diaries. In the following three chapters I will analyze each diary separately to find out how women create their self-image in the diaries and how war events affect it. I will compare the style, formal features and thematic foci of the diaries to identify similarities and differences of the diaries. I will also focus on how different (war)events are mediated.

The hypothesis was confirmed: the three diaries selected for my thesis enabled me to observe how war and related events changed women's self-image, life values and understanding of life and people. The diary was an important coping mechanism in women's lives. Writing offered an opportunity to understand or accept their complex feelings and different life events. In the case of Hillesum and Last, the diary made it possible for them to find a connection with their hidden side, which in result brought stability in their life and made them more independent. Diary keeping helped Hillesum and Nagel to accept their vulnerability in the face of insecure future. Keeping a diary was a way to ensure desperately needed stability and assuredness in their lives.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Sandra Jürgenson,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Naise minapildi kujunemine Teise maailmasõja ajal kirjutatud naiste päevikute põhjal”, mille juhendaja on Leena Kurvet-Käosaar, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Sandra Jürgenson

20.05.2019